

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 02.02.2025 ✓Accepted/Kabul: 19.05.2025

DOI: 10.30794/pausbed.1631786

Research Article/Araştırma Makalesi

Arvas, T. Z. (2025). "Geleneksel Kültür ve Kırsal Yaşam İzinde Kadın (Anadolu'nun Doğusu-19. yüzyıl)", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 70, 377-395.

GELENEKSEL KÜLTÜR VE KIRSAL YAŞAM İZİNDE KADIN (ANADOLU'NUN DOĞUSU-19. YÜZYIL)

Tarık Ziya ARVAS*

Öz

Geleneksel kültür ve yaşam biçiminin kuşaklar boyu sürdürüldüğü ve yaşatıldığı yerler daha ziyade çevre ile iletişim ve etkileşimin sınırlı olduğu kırsal alanlardır. 19. yüzyılda Anadolu'nun doğu kırsalında, kadınlar toplumsal hayatta ve üretim süreçlerinde etkin bir role sahiptir. Yaşam şartları tecride imkân vermediğinden kadın sosyal yaşamda daima görünürdür ve cinsiyetler arasındaki toplumsal farklar asgari düzeydedir. Değer verilen ve önemsenen kadın sosyal hayat içerisinde görece hareket serbestisine sahiptir. Aşiretler arası çatışmalarda, kadınlara zarar vermemek önemli bir gelenektir. Çalışan ve üreten kadın, hayatın zorlukları içinde erken yıpranmaktadır. Eş seçiminde ailelerin tercihleri belirleyici olup, akraba evlilikleri yaygın, boşanma ise nadir görülen bir olgudur. Doğu'da kadının evliliği, giyimi ve süsü geleneksel kültürel yapının özgün niteliklerini yansıtmaktadır. Farklı etnik ve dini inançlara mensup kadınlar arasında birçok yönden benzerlikler bulunmasına rağmen, dini gereklilikler ile yerleşik veya göçebe yaşam biçimlerine göre bazı farklılıklar da mevcuttur. Bu çalışmada, 19. yüzyılda Anadolu'nun doğu kırsalında yaşayan kadınların toplumsal konumları, üretimdeki rolleri ve sosyal yaşam içerisindeki yerlerine dair bilgilere yer verilmiş ve bunlara ilişkin değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kadın, Anadolu'nun Doğusu, 19. yüzyıl, Göçebe, Köy.

WOMEN IN THE TRACE OF TRADITIONAL CULTURE AND RURAL LIFE (EASTERN ANATOLIA-19TH CENTURY)

Abstract

The places where traditional culture and lifestyle are maintained and kept alive for generations are mostly rural areas where communication and interaction with the environment is limited. In 19th-century rural eastern Anatolia, women played an active role in social life, and production processes. Since living conditions do not allow for isolation, women are always visible in social life and social differences between the sexes are minimal. Women who are valued and cared for have relative freedom of movement in social life. It is an important tradition not to harm women in inter-tribal conflicts. Working and productive women wear out early in the difficulties of life. The preferences of families are decisive in the selection of a spouse; consanguineous marriages are common, and divorce is a rare phenomenon. The marriage, dress, and ornaments of women in the East reflect the unique characteristics of the traditional cultural structure. Although there are many similarities between women of different ethnic and religious beliefs, there are also some differences according to religious requirements and sedentary or nomadic lifestyles. In this study, information about the social positions, roles in production, and their place in social life of women living in the eastern rural areas of Anatolia in the 19th century was gathered, and an attempt was made to evaluate them.

Keywords: Women, East of Anatolia, 19th century, Nomad, Village.

*Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Tarih Anabilim Dalı, VAN
e-posta: tzarvas@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-4991-7082>)

1. GİRİŞ

Bir toplumun yaşadığı coğrafyanın nitelikleri yani iktisadi imkân ve kaynakları, dağlık veya düzlük, şehir veya köy olması o toplumdaki insanların yaşam şekillerine, örgütlenme biçimlerine, yaşam standartlarına ve düşünce yapılarına büyük ölçüde etki etmektedir. Bu bakımdan, Anadolu'nun doğusunda kadınlarının toplumsal rol ve statüsü de coğrafi, iktisadi ve sosyal koşullardan bağımsız olarak düşünülemez. Doğu Anadolu Bölgesi'nin yüksek rakımlı, genel itibarıyla dağlık, kar yağışlı ve karasal iklim özellikleri de buradaki insan yaşamını şekillendiren temel unsurlardan biri olmuştur. Söz konusu coğrafi yapı ve iklim, tarımsal faaliyetlerin alanını daraltırken, yayla ve otlaklara bağımlı hayvan sürülerinin peşinde mevsimsel göç gerektiren bir yaşamı mecburi kılmıştır (Darkot, 2024: 109-116). 19. yüzyılda Anadolu'nun doğusunda yaşayan göçebe ve köylü kadınlar ile şehirli kadınların sosyal yaşamdaki konumu ve üretime katkıları bazı yönleriyle benzerlik gösterse de bu iki kesim arasında belirgin farklılıklar da bulunmaktadır. Kırsal hayatta kadınlar, erkeklerin olduğu neredeyse her yerde varlık göstermekte ve onlarla ortaklaşan bir yaşam içinde yer almaktadır. Burada toplum yapısında üyeler arasında hiyerarşik ilişki düzeyi zayıftır. Zira cinsiyete dayalı iş bölümü ve rol farklılığı kesin çizgilere sahip değildir. Özellikle göçebe topluluklarda bu ayrımlar daha da belirsizleşmektedir. Çünkü kırsal yaşam tarzı, kadınların tecrit edilmesine imkân tanımamakta ve zorlu yaşam şartları, kadınların da en az erkekler kadar fiziksel olarak güçlü, cesur ve atak olmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla bu topluluklarda kadın ve erkek arasındaki sosyoekonomik rol ve farklar nispeten daha az belirgin hâle gelmektedir.

Bu yüzyılda Anadolu'nun doğusundaki köy kadını, göçebe yani konar-göçer kadınlarla birçok yönüyle benzerlik göstermektedir. Burada ihtiyaca yönelik tarım ve hayvancılık hemen bütün köylerin temel geçim kaynağıdır. Ancak ilkbaharın gelişiyle birlikte başlayan ve yaklaşık altı ay süren otlak arayışı ile yayla yaşamı, köylerde de göçebe topluluklara özgü kültürel öğelerin yaygın olmasına neden olmaktadır.¹ Köy hayatında tarım ve hayvancılığın temel geçim kaynağı olması, üretim faaliyetinde kadını önemli kılmaktadır. Zira geleneksel yöntemlerle yapılan tarım ve hayvancılıkta kadına birçok iş düşmektedir. Tarımsal üretimin yanında sürünün sağımı, hayvansal gıdaların yapımı ve muhafazası, giysi yapımı ve çocukların bakımı kadının sorumluluğu olarak kabul edilmektedir. Bunun yanında tehditler karşısında mal ve mülkün korunmasında kadınlar da erkeklerle birlikte hareket ederek aktif bir rol üstlenmektedir. Kırsal kesimde yaşayan kadınlar, ürettikleri el emeği ürünleri seyyar satıcılara satarak, kentlerde üretilen malları temin edebilmekte ve bu sayede kısmi bir ekonomik bağımsızlık elde edebilmektedirler. Bu da kadınlarda bireysel güven duygusunu pekiştirdiği gibi, toplumsal yapıda da onların değerini artırmaktadır. Bahsedilen bu hususiyetler kadının hem iktisadî faaliyetler hem de toplumsal ilişkilerde faal olmasını sağlamaktadır.²

Yaşanılan coğrafyanın getirdiği yaşam ve geçim koşulları, farklı etnik ve inanç gruplarına mensup kadınlar arasında belirli benzerlikler meydana getirmiştir. Giyim-kuşam biçimleri, gündelik ev işleri, tarımsal faaliyetler ve erken yaşlanma gibi olgular bu benzerlikler arasında yer almaktadır. Bununla birlikte bu topluluklar arasında belirli farklılıkların da bulunduğu anlaşılmaktadır. Ermeniler daha ziyade yerleşik köy toplumunu oluşturdukları için Ermeni kadınlar iş bölümünde erkeklerle az veya çok ayrılan, sosyal hayatta daha muhafazakâr, daha az söz hakkına sahip ve erkeğe nazaran daha geri planda kalmaktadır (Matossian&Villa, 2006: 104). Buna karşın, az bir kısmı hariç hemen hepsi Hakkâri'nin dağlık alanlarında yaşayan ve bazı yabancı seyyahların "Hristiyan Kürtler" olarak tanımladığı Nasturiler ise buradaki Kürt topluluklarıyla benzer sosyal ve ekonomik şartlar içinde yaşamalarını sürdürdükleri için Nasturi kadınlarının yaşam biçimi ve toplumsal rolleri, Kürt kadınlarıyla önemli ölçüde benzerlik göstermektedir (Dalyan, 2009: 92-97). Bölgede kadınlar arasındaki en belirgin fark ise konar-göçer Kürt topluluklarındaki kadınlar söz konusu olduğunda ortaya çıkmaktadır. Zira bu gruplarda; göç, konaklama, hayvan bakımı, sağımı ve yaylalardaki gündelik işlerin yürütülmesi kolektif bir iş birliği gerektirmektedir. Dolayısıyla bu dinamik yaşam biçimi içerisinde kadınlar, erkeklerle büyük ölçüde benzer görevler üstlenmekte ve toplumsal cinsiyet rolleri arasındaki sınırlar görece daha belirsiz hale gelmektedir.

Bu çalışma, Van, Bitlis, Hakkâri, Muş ve Bayezid kırsalında yaşayan kadınların yaşamlarını ele almaktadır. İncelenen dönemde bölgede Kürtlerin yanı sıra Türk, Ermeni, Nasturi ve az sayıda Yahudi, Çerkez ve Yezidi/

¹ Devlet salnamelerinin yanı sıra tam künyelerine kaynaklar kısmında yer verilen Rus Konsolos Mayewski ve İngiliz Konsolos Brant'ın gözlem notlarında buna dair geniş izahatlar bulmak mümkündür.

² Makale girişinin kavramsal çerçevesini yazarken, değerli meslektaşlarım M. Kavuncu'nun "Osmanlılarda Aile ve Kadın" ve E. Dingec'in "Osmanlı Toplumunda Kadınların Üretime Katkıları" isimli çalışmalarından genel olarak yararlanılmıştır.

Ezidi³toplulukları da yaşamaktadır. Ancak araştırmanın kapsamı kent dışındaki yerleşimlerle sınırlandırıldığından, şehirlerde yaşayan kadınlara⁴ -birkaç istisna dışında- yer verilmemiştir. Makale içeriğinde dinsel ve etnik topluluklara ilişkin veri miktarındaki farklılıklar, kaynakların verdiği bu yöndeki bilgilerin oranlarıyla ilişkilidir. Bu doğrultuda işaret edileni gösterme ve belirlemeyi net yapabilme adına, literatürde kullanılan terminolojiye yer verilmiştir.

Çalışmada veriler karşılaştırılmış ve bölgede tanınan yaşlı şahısların anlatımlarına başvurularak bir kısmının doğruluğu teyit edilmeye veya eleştirel bir perspektifle değerlendirilmesine çalışılmıştır. Bunun yanı sıra, konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak adına bazı açıklamalar ve örnekler dipnotlar aracılığıyla sunulmuştur. Çalışmanın temel amacı, yakınçağda bölgeye ilişkin çok sayıda araştırma ve inceleme yapılmış olmasına rağmen yeterince ele alınmamış bir konuya katkı sağlamaktır. Bununla birlikte araştırmanın diğer bir gayesi, incelenen yerlerde yaşayan kadınların her dönem veya zamanda toplumsal statü açısından alt sınıf olarak kabul edilip edilmediğine dair veri sunmaktır. Bu bağlamda kadınlara yönelik toplumsal değer yargılarının tarihsel kökenlerinin incelenmesinin, günümüz sosyal politika çalışmalarına ve ilgili akademik literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. KADINLARIN TOPLUMDAKİ YERİ, DEĞERİ VE ROLÜ

19. yüzyılda Anadolu'nun doğusundaki kırsal bölgeler, coğrafya ve iklim koşullarının yaşamı zorlaştırdığı yerleşim alanları arasında yer almaktadır. Bu bölgelerde ataerkil toplum yapısı baskın olmakla birlikte, zor yaşam koşulları kadının sosyal ve ekonomik hayatta erkeğe daha yakın bir konumda yer almasına zemin hazırlamıştır. Ancak kadının toplumsal statüsünü belirleyen unsurlar yalnızca coğrafya ve iklim faktörleri değildir. Bunların yanında bölgede temel toplum örgütlenmesi olan aşiretlerin gelenekleri, yer, zaman ve kadının üretimdeki rolü de statüde etkili olan unsurlardır. Yaygın kanaatlerin aksine söz konusu bölgelerde kadının toplum içindeki yeri, yöre ve kültürel farklılıklara bağlı olarak değişiklik gösterse de erkekten keskin bir biçimde ayrılmamaktadır. Bu durumun temelinde kadınların ekonomik üretime aktif katılımı ve yaşam içerisindeki sorumlulukları yatmaktadır. Dolayısıyla söz konusu bölgelerde kadın, üretim süreçlerinde ve toplumsal yaşamda önemli bir yer edinmekte, bu da onun toplum içindeki statüsü üzerinde belirleyici olmaktadır.

Kırsal bölgelerde kadınlar, iktisadi hayatın temel unsurlarından biri olarak üretim süreçlerinde önemli rol üstlenirdi. Gerek ev içi gerekse ev dışı ekonomi başta olmak üzere çeşitli faaliyetlerde aktif olarak yer alan kadınlar, özellikle tarımsal üretimde erkeklerle birlikte çalışarak geçim ekonomisinin devamlılığına önemli katkılar yapardı (Süleyman Sabri Paşa, 2015: 123). Kadınların toplumsal değerini ve önemini belirleyen unsurlar kuşkusuz yalnızca ekonomik faaliyetlerle sınırlı değildi. Ele alınan döneme bakıldığında, köy ve mezralarda hayat süren kadınların sağlık alanında da önemli roller üstlendikleri görülmektedir. Geleneksel tedavi uygulamalarından doğum sürecine kadar, nispeten geniş sayılabilecek bir yelpazede sağlık gereksinimlerini karşılayanlar önemli ölçüde kadınlardı. Beyazıdî'ye (1998: 55) göre, Anadolu'nun doğusunda yaralanmalara müdahale eden, hastaların basit tedavisini sağlayan, doğum sürecine yardımcı olan ve hatta ilaç kullanımıyla ölü cenini anne rahminden alabilenler ağırlıklı olarak kadınlardı.

Bölge kırsalında, geçmiş dönemlerde yaşamış olan kadın hekimler, isimleri zikredilerek övgüyle anılmaktadır. Anlatılara göre bu kadın hekimlerden bazıları çevrede tanınıyor ve istisnalar dışında hemen her türlü hastalık ile yaralanmayı tedavi edebiliyorlardı. Burada kadın hekimliğinin gelişiminde iki temel faktörün etkili olduğu söylenebilir. Birincisi, toplumsal ve kültürel değerler doğrultusunda, kadınların mahremiyet gereği kendi cinsiyetlerinden bireyler tarafından tedavi edilme zorunluluğuydu. Özellikle doğum ve doğum sonrası bakım, Anadolu'nun hemen her yerinde uzun yıllardır kadınların sorumluluğunda bulunan bir alan olarak kabul edilmekteydi. İkinci önemli husus ise, kadınların besin ürünü olarak yaygın şekilde kullandıkları birçok bitki ve bitki yaprakları arasında bazılarını tedavi edici özellikleriyle keşfetmeleriydi. Farklı bitki türlerinin ve yapraklarının

³ Gümüşümüzde bu inanca mensup olanlar ise kendilerini Ezidi olarak tanımlamaktadırlar. Bkz. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/yezidiler-sir-dinleri-ve-gelenekleri/133294>. Erşim Tarihi: 16.07.2024. İsmi kökeni hakkında daha geniş bilgi için bkz. (Taşkın, 2013: 525).

⁴ Kırsal alanlarda Türk nüfusunun olmamasını, muhtemel göç hareketleri dışında buradaki Türk aşiretlerinin -ki Arap aşiretleri de buna dâhildir- zaman içerisinde Kürtleşmesine bağlamak mümkündür. Nitekim Eski TTK başkanı Yusuf Halaçoğlu bunun belgelerle açıklanabileceğini ifade etmektedir. <https://www.gazetevatan.com/gundem/kurt-yoktur-diyemem-133352>. Ayrıca; Ali Rıza Özdemir, (2024). Etnik Coğrafya Bakımından Kürtleşen Türkmen Aşiretleri, Kripto Basın Yayın, İstanbul; Macit Gürbüz, (2007). Kürtleşen Türkler, Selenge Yayınları, İstanbul; Eröz, M. (2011), Kürtlerin Menşei ve Türkmenlerin Kürtleşmesi. İstanbul Journal of Sociological Studies, Sayı 28, 105-120 isimli çalışmalara bakılabilir. Bölgede şehirlere göre Türk nüfusun dağılımı için ise bkz. (Bozkurt, 2023: 97-100); (McCarthy, 1998: 47).

beslenme amaçlı kullanımı sırasında, belirli bitkilerin hastalıklara iyi geldiğinin gözlemlenmesi, kadınların bu alandaki bilgi birikimlerini geliştirmelerine katkıda bulunuyordu. Bu unsurlar, kadınlar arasında geleneksel tedavide bilgi ve tecrübelerin zamanla birikmesine ve yetenek ile merak sahibi diğerlerince öğrenilerek kuşaktan kuşağa aktarılmasına giden yolu açıyordu.⁵

Aşiret örgütlenmesine sahip kırsal toplumlarda kadının üstlendiği roller, ona atfedilen değerin belirleyici unsurlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Bu topluluklarda, mevsim koşulları ve otlakların durumuna bağlı olarak sürekli yer değiştirmek zorunluluğu, kadınların da erkeklerle benzer fiziksel yükümlülükler üstlenmesini gerektirmektedir. Kadınlar yalnızca temel ev içi sorumlulukları yerine getirmekle kalmayıp, göç sürecinde de aktif rol almakta ve ağır yükler taşımaktadır. Göç sırasında eşyalar genellikle hayvanların sırtına yüklenmekle birlikte, yükün fazla olması durumunda kalan eşyalar aile bireyleri tarafından taşınmaktadır. Bu süreçte yürüyemeyecek yaşta olan çocuklar, annelerinin sırtına bağlanarak yol almaktadır (Süleyman Sabri Paşa, 2015: 120). Göç esnasında kadınlar, genellikle eski ve yıpranmış kıyafetler içinde ve ağır yükler altında uzun mesafeler kat etmektedir. Sırtlarında beşik, çömlek, tepsi, yağ tulumu, semaver gibi eşyalar ile dokuma ve eğirme aletleri taşımaktadırlar (Nikitin, 2010: 102-103). Sözü edilen yörelerde bu şekilde erkekler kadar ağır iş yüklenen kadına, gündelik yaşam içinde bazı hususlarda kolaylık veya ayrıcalıklar sağlandığı anlaşılmaktadır. Özellikle göç ve yer değişikliği mevsimlerinde, yük taşıyıcı at ve inek sayısının yeterli olması durumunda, kalan hayvanlara erkekler yerine kadınların binmesine öncelik verilmektedir. (Tourneforth Seyahatnamesi, 2013: 138-139). Bu vaziyeti gözlemleyen Millingen, bölgede en dikkat çekici kervan manzarasının, öküzlerin sırtına oturmuş kadınlar ve çocuklar ile onların yanında büyük bir ciddiyetle yürüyen erkeklerden oluştuğunu belirtmektedir (1998: 103).

Konar-göçer topluluklarda kadınların fiziksel dayanıklılığı, silah kullanma yetkinliği, savunma ve güvenlik faaliyetlerine katılımı, doğal yaşam koşullarının gerektirdiği bir olgudur. Bu bağlamda, baskın veya saldırıya maruz kalan bir aşiretin kadınları, edilgen bir tavır sergilemek yerine kendilerine düşen sorumlulukları yerine getirmekte ve olağanüstü durumlar karşısında şaşkınlık yaşamamaktadır. Zira bu toplulukların yaşam deneyimleri, doğanın ve çevresel koşulların zorluklarına karşı belirli bir dayanıklılık ve alışkanlık geliştirmelerini zorunlu kılmaktadır (Süleyman Sabri Paşa, 2015: 124). Göçebe yaşam tarzında erkekler hayvan sürülerini otlatmaya gittiği durumlarda, kadınlar obanın güvenliğini sağlamakla yükümlüdür. Bu çerçevede, kadınlar sesleri, silahları ve köpekleri ile yaşam alanını korumakta; tehlike anında ise silah kullanmaktan çekinmemektedirler (Creagh, 1880: 190-191). Öte yandan, eşkıyalık, yağma ve talan eylemleri sırasında kadınların da zaman zaman erkeklerle yardım ettikleri gözlemlenmektedir (Beyazıdî, 1998: 24; Millingen, 1997: 147). Nitekim 1836 yılı Haziran ayında Erzurum-Diyadin yolunda, önemli miktarda şeker taşıyan büyük bir ticari kervan göçebe gruplar tarafından yağmalandığı vakit, topluluğa mensup kadınların da bu yağmaya aktif biçimde katıldıkları belirtilmektedir (Perkins, 1843: 115).

Kadınların binicilik konusundaki yeterlilikleri tartışmalı olmakla birlikte, at binme deneyimleri yaygındı. Millingen'e (1998: 151) göre, aşiret kadınları erkekler kadar girişimci ve cesur olup, her an ata binmeye hazır gibidirler. Bu nedenle bazı gözlemciler, aşiret kadınlarını Amazon savaşçılarına benzetmiş ve onların yalnızca iyi birer binici olmakla kalmayıp, aynı zamanda kocaları gibi silahlı olduklarını da belirtmişlerdir (Mangaltepe, 2009: 137). Silah taşıyan kadınların (Creagh, 1880: 168), çatışmalara aktif bir şekilde katılmaları nadir rastlanır bir durum değildi (Brant, 2014: 38-40). Özellikle bir kısmı Erzurum-Van yakınlarında, büyük çoğunluğu ise Musul civarlarında yaşayan Herki Aşiretine mensup kadınlar, cesaretleri ve savaşçı nitelikleriyle tanınıyordu (Sykes, 1908: 476). Batılı seyyah ve gözlemciler, bu kadınların fiziksel dayanıklılıklarını, silah kullanım becerilerini ve binicilik yeteneklerini çoğunlukla egzotik ve Oryantalist bir yazın ve genelleme ele almışlardır. Ancak bu özellikler, belirli bir etnik gruba ya da coğrafyaya özgü olmayıp, sosyolojik açıdan değerlendirildiğinde, bireylerin içinde bulundukları toplumsal ve ekonomik yaşam şartlarının bir sonucu olarak ortaya çıktığı tespit edilebilmektedir.

Bölgede otorite ve güç sahibi ailelere mensup kadınların konumu ise ayrı bir değerlendirmeyi gerektirmektedir. Nitekim nadir de olsa bu kesime mensup bazı kadınların, sahip oldukları saygınlık ve toplulukları üzerindeki etkileri nispetinde, siyasi karar alma süreçlerinde rol oynadıkları ve kimi durumlarda doğrudan yönetici konumda olabildikleri görülmektedir. Bunu Muş ve Şemdinli mintikaları üzerinden örneklendirmek mümkündür. 1821-1823 Osmanlı-İran Savaşı öncesinde, İran yönetimi yaklaşan çatışmaya hazırlık amacıyla Osmanlı hâkimiyeti altındaki sınır bölgelerinde yaşayan aşiretleri kendi tarafına çekmeye çalışıyordu. Zira düzensiz süvari birlikleri muhtemel

⁵ Fatma Özel; Amine Ezilmez; Mahbup Talay, kişisel görüşme, Temmuz, 2024.

bir savaşta önemli bir stratejik avantaj sağlayabilirdi. Bu doğrultuda, İran'a bağlı Revan Hanlığı tarafından Muş bölgesinde bulunan Sepki Aşireti'nin önde gelen isimlerine İran topraklarına göç etmeleri yönünde davet mektupları gönderiliyordu. Burada dikkati çeken husus ise, söz konusu davet mektuplarının yalnızca aşiret liderleri Hüseyin Ağa ve Abdal Ağa'ya değil, aynı zamanda Hüseyin Ağa'nın annesi Seyran Hanım'a da gönderilmiş olmasıdır. Revan Hanı adına mektubu gönderen Revan aşiret liderleri, arşiv belgelerinde kayıtlı ifadelere göre Seyran Hanım'a "*ismetlü, iffetlü, mezâretlü, setâretlü, valide-i muazzama-i muhtereme*" şeklinde hitap ediliyor ve kendisinden aşiretini İran topraklarına göç etmeye ikna etmesini rica ediliyordu (Çiftçi, 2023: 26-27). Bu hitap biçimi, Seyran Hanım'ın yalnızca bir aşiret büyüğünün annesi olmakla kalmayıp, aynı zamanda Muş bölgesindeki Sepki Aşireti üzerinde önemli bir nüfuza sahip olduğunu da göstermektedir.

Yönetme mevkiinde bulunan itibarlı ailelere mensup kadınların toplum içerisindeki konumlarına dair diğer bir örneğe Şemdinli bölgesinde karşılaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde otorite boşluğunun yaşandığı zamanlarda, Şemdinli kazasının fiili yöneticisi olan Şeyh Muhammed Sıddık'ın 1907 yılında vefat etmesinin ardından, buranın idaresini bir süre boyunca köklü bir aileye mensup olan dul eşi Meryem Hanım üstlenmişti (Sarıcıoğlu, 2016: 234; Menteşasvili, 2004: 56). Meryem Hanım I. Dünya Savaşı sırasında, 1916 yılında Rus ordularının bölgedeki ilerleyişi esnasında hizmetçileriyle birlikte yalnız kalmasına rağmen, eşinin konağında hala iktidarını sürdürüyordu (Nikitin, 2010: 203). Benzer şekilde Osmanlı-İran sınırının her iki tarafına yayılan Milan Aşireti'nin lideri Ömer Ağa'nın eşi, yalnızca bir aile mensubu olmanın ötesinde, kocasının danışmanlığını ve aşiretin mali işlerini gören haznedarlık görevini de yürütüyordu. Eşi hayatta iken aşiretin meselelerine müdahil oluyor ve karar alma süreçlerinde rol oynuyordu. Ömer Ağa'nın vefatından sonra ise henüz 22 yaşında olmasına rağmen, aşiretin yaşlıları üzerinde önemli bir nüfuz sahibi olarak bir nevi liderlik görevini de ifa ediyordu (Millingen, 1998: 151).

Osmanlı İmparatorluğu'nun sınır bölgelerinde görev yapmış⁶ ve uzun süre Kürt aşiretleri arasında bulunmuş İngiliz Binbaşı Frederick Millingen, "Wild Life Among the Koords" adlı eserinde, aşiret yapısında kadınların oynadığı role ve kadına yönelik tutuma dikkat çekmektedir. Millingen'e (1997: 151) göre, göçebe yaşam biçiminin ilginç yönlerinden biri de kadınların aşiret politikalarındaki etkin rolüdür. Yazar, ilkel olarak nitelendirdiği aşiretlerin, kadınlara yönelik yaklaşım bakımından oldukça medeni olduklarını belirtmektedir. Yapılan genellemenin tartışılır olduğu kabul edilse de kadınların konumlarını bazı örnekler üzerinden değerlendirmek mümkündür. Mesela intikam duygusu ya da farklı sebeplerle başlayan çatışmalarda, imam ve şeyhler gibi dini saygınlığa sahip olanların yanı sıra kadınların da taraflar arasına girerek çatışmayı durdurdukları bilinmektedir.⁷ İki aşiret arasında bir çatışma sırasında bazı vasıflarıyla öne çıkan bir kadının gelip başörtüsünü taraflar arasına atarak barışı sağladığına veya en azından çatışmayı durdurduğuna dair bu geleneğin tarihi oldukça eskiye dayanmaktadır (Beyazıdî, 1998: 29).⁸ Bu husus, aşiret toplulukları içinde kadınların kıymet ve statüsü hakkında belirli ölçüde fikir vermesi bakımından dikkate değerdir.

Anadolu'nun doğusunda, toplumsal yapının bir sonucu olarak aşiretler ve köyler arasında güç mücadeleleri, husumetler ve çatışmalar eksik değildi (BOA. A. MKT.MHM. 537/18, 25 S 1314/ 5 Ağustos 1896). Ancak bu tür mücadelelerde kadınların dokunulmaz kabul edilmesi, önemli bir toplumsal değer olarak öne çıkardı. Aşiret toplumlarında -özellikle göçebe yaşam süren topluluklarda- doğruluk, dürüstlük, misafirperverlik, verilen söze bağlılık, aşiretler arası düşmanlık, kan davası gibi hususların yanı sıra kadınlara karşı saygı da ortak nitelikler arasında yer alırdı (Nikitin, 2010: 164). Yerleşik geleneğe göre aşiretler arasındaki talan ve saldırılar sırasında hayvan, silah ve eşya yağma edilir ancak evlere, ekinlere, sulama kanallarına ve bir de kadınlara asla zarar verilmezdi. Wigram'a (2004: 210) göre bu anlayış o kadar yerleşmiştir ki kadınların korunmasına gerek bile duyulmazdı. Dolayısıyla

⁶ Millingen 1860'larda, Van ve İran'ın bir vilayeti olan Urmiye arasında yer alan Kotur denilen yerleşim birimindeki Türk birliğinde komutanlık yapmıştır (Bruinessen, 2008: 96). Kotur Meselesi için bkz. Sıtkı Uluerler. (2018). Berlin Antlaşması'na Göre (1878) Osmanlı'nın İran'a Terk Ettiği Kotur'un Sınırları Meselesi. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 8, S. 16: 145-171.

⁷ Van ilinin Çaldıran ilçesine bağlı bir köyde dünyaya gelen, 90 yaşını geçmiş ve çevrede saygınlığı ve tanınırlığıyla bilinen Kasım Yıldız, geçmişte yaşanmış buna dair olaya tanıklık ettiğini ifade etmektedir. Yıldız'ın aktardığına göre, 1940'lı yıllarda Çaldıran yöresinde iki aşiret arasında çıkan bir çatışma, yaşlı ve saygın bir kadının olay mahallinde tarafların arasına girmesiyle sona ermiştir. Anlaşmazlığın çözümünü takiben düzenlenen barış yemeği esnasında, çok sayıda erkek bu yaşlı kadının elini öpmüştür. Kasım Yıldız, Ağustos, 2024. Buna benzer olarak Abdulcelil Bayram, Seyyid bir aileye mensup olan annesinin, Şırnak Uludere ilçesine bağlı Uzungeçit Beldesinde, geçmişte meydana gelen bir çatışmayı taraflar arasına başörtüsünü atarak durdurduğunu ifade etmektedir. Abdulcelil Bayram, kişisel görüşme, Ağustos, 2024.

⁸ Aileler arasındaki bazı kavgalarda, dede hanımlarının başörtülerini çatışma alanına atarak kavgayı sonlandırmaları biçimindeki uzlaştırma geleneği, yakın dönemlere kadar Batı Anadolu, Çorum ve Tunceli bölgelerindeki Alevi topluluklarında varlığını sürdürmüştür (Bahadır, 2004: 24).

aşiretler arasında savaş, yağma, talan ve ölümler olur ama bu çarpışma ve mücadelelerde kadına el uzatılmaz, ona leke getirilmezdi (Beyazıdî, 1998: 32). Bu çerçevede, aşiretler arasındaki mücadelelerin sertliği ve sürekliliğine rağmen kadınlara yönelik herhangi bir saldırının, onur ve şeref kavramlarıyla bağdaştırılmadığı anlaşılmaktadır.⁹

Bu gözlem ve anlatımlara karşın 19. yüzyılda, Doğuda ataerkil toplumsal yapının ve güçlü kabile ilişkilerinin belirleyici olduğu göz önüne alındığında, erkeğin kadına kıyasla daha üstün ve değerli kabul edilmesi, dönemin sosyokültürel yapısıyla örtüşmektedir (Menteşasvili, 2004: 55). Nitekim bu yapının bir neticesi olarak bölgede erkek çocuk, kız çocuğa kıyasla her zaman daha fazla tercih edilir ve daha fazla değer görürdü (Süleyman Sabri Paşa, 2015: 125). Erkek çocuk, ailenin ve soyun devamlılığını sağlayan birey olarak görülür ve dolayısıyla ona daha fazla ilgi ve özen gösterilirdi (Nikitin, 2010: 216). Bu düşünce yapısının temelinde, erkeğin aileyi ve baba ocağını güçlendirdiği, kız çocuğunun ise evlilik yoluyla başka bir haneye dâhil olduğu inancı yatardı (Süleyman Sabri Paşa, 2015: 125). Kadınlara yönelik bazı menfi tutumların da bu ataerkil yapının bir yansıması olduğu anlaşılmaktadır. Mesela bazı yörelerde hep kız çocuk doğuran kadınlara yönelik olumsuz yaklaşımlar ve aşağılayıcı ifadeler, bu toplumsal değer yargılarının bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Benzer şekilde genç gelinlerin aile içerisindeki yaşlı bireylerin veya misafirlerin ayaklarını yıkaması (Nikitin, 2010: 216, 223), doğrudan kadının değersiz görülmesinden ziyade, ataerkil düzenin korunması ve toplumsal hiyerarşinin pekiştirilmesine yönelik bir gelenek olarak da yorumlanabilir.¹⁰ Ancak daha nesnel olan değerlendirme ise araştırmacının belirttiği gibi, kendi topluluğu üzerinde güç sahibi olan ve onlara önderlik etmiş kadınlar olduğu gibi, sosyoekonomik yaşamın zorlukları omuzlarına yüklenmiş ve sınıfsal anlamda kendi topluluğu içerisinde daha aşağı konumlandırılmış kadının varlığı da elbette söz konusuydu (Çiftçi, 2023: 25). Dolayısıyla bölgedeki kadınların toplumsal statüsünün, içinde bulundukları toplulukların değer yargılarına ve şartların oluşturduğu dinamiklere bağlı olarak değişkenlik gösterdiği sonucuna varmak mümkündür.

3. KADINLARIN ÖZGÜRLÜK VE SERBESTLİK SINIRLARI

Kaynaklara göre göçebe veya yarı göçebe topluluklara mensup kadınlar toplumsal yaşamda görece özgür ve bağımsızdır. Mesela konar-göçer topluluklarda kadınlar sosyal ve gündelik yaşam içerisinde, yerleşik topluluklardaki kadınlara kıyasla örtünmede katı kurallara tabi değildir ve erkeklerle daha rahat iletişim kurabilmektedirler (Çiftçi, 2023: 32) Milingen (1998: 82, 150), aşiret kadınlarının cesur bir karaktere sahip olduklarını, erkeklerle doğrudan iletişim kurabildiklerini ve yabancılarla çekinmeden konuşabildiklerini belirtmektedir. Benzer şekilde

⁹ Kadınların dokunulmazlığına ilişkin kadim geleneğin, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonrasında bozulduğu görülmektedir. Bu dönemde bölgede etnik ve dini temelli çatışmaların yoğunlaşmasıyla birlikte, söz konusu gelenek giderek zayıflamaya başladı. Nitekim savaş sırasında ve sonrasında ortaya çıkan otorite boşluğu ve iç karışıklık ortamında hem Kürtler hem de Ermeniler karşılıklı saldırılarında bu geleneğe riayet etmedikleri ifade ediliyordu. İngiliz kaynaklarına göre, Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rus birliklerinin Eleşkirt, Karakilise, Diyadin ve Bayezid'den çekilmesini müteakiben, Kürtler bu bölgelerde karşılaştıkları erkekleri öldürmüş; kadın ve çocukları ise tutsak alarak kendi evlerine götürmüştü (Şimşir, 1986: 113). Benzer şekilde, Van-Edremit hattında bulunan Angugh (Dönemeç) isimli Ermeni köyü sakinleri, Kürtlerin Ermeni kadınların mücevherlerini yağmaladığına ilişkin şikâyetlerde bulunurken (Bird, 1891: 342), Erciş civarında bulunan Akserai yerleşimindeki Ermeniler de "dağlı" yani göçebe Kürtlerin benzer eylemlerine maruz kaldıklarını söylüyorlardı (Burnaby, 1877: 248). Söz konusu dönemde yaşanan çatışmaların ilerleyen safhalarında, özellikle 1896 yılında Van'da meydana gelen Ermeni isyanı (Arvas, 2018: 113) sırasında, Müslümanlarla birlikte yaşayan Ermenilerin hedef alındığı iddia edilmiştir. Bu süreçte, dört mahallede Müslüman nüfusla iç içe yaşayan Ermenilerin, çocuk ve kadın ayrımı gözetilmeksizin öldürüldüğü öne sürülmektedir (Dadrian, 1995: 136). Ancak söz konusu olayların failleri her zaman Kürtler değildi. Nitekim 1897 yazında Ermeni silahlı gruplar İran sınırını geçerek Merziki Aşireti Reisi Şeref Bey'in köyüne saldırdılar. Bu saldırı sırasında kadın ve çocuk ayırt etmeden bir kaynağa göre 200, başka bir kaynağa göre ise 400 kişi hayatını kaybetti (BOA. Y. PRK. BŞK. 53/140, 6 Ağustos 1897; BOA. Y. MTV. 164/147, 9 Ağustos 1897; BOA. Y. MTV. 164/202, 10 Ağustos 1897; BOA. Y. PRK. PT. 15/4, 11 Ağustos 1897). Saldırganların herhangi bir ahlaki kural gözetmeden aşiret reisinin eşini vahşice katletmeleri ayrıca zikredilmesi gereken bir husustur (Akçora, 1994: 117). İlgili kaynaklardan elde edilen bulgular, kadınlara yönelik zarar ve saldırıların büyük ölçüde 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında ortaya çıkan olaylar çerçevesinde gerçekleştiğini göstermektedir. Bununla birlikte, Ermeni toplumunun dile getirdiği şikâyetlerin yaygın bir duruma işaret etmediği, aksine istisnai nitelikte olduğu da söylenebilir. Nitekim aynı dönemde yabancı gözlemcilerin aktardığı ifadeler, kadın ve çocuklara yönelik doğrudan bir eylemin söz konusu olmadığını ortaya koymaktadır. İngiliz asker-diplomat Bigham, Erzurum'un Horasan kazasına bağlı Delibaba Köyü'nü geçtikten sonra bir Ermeni köyüne ulaştığını ve burada bazı erkeklerin Kürtler hakkında şikâyetle bulunduklarını belirtmektedir. Köy sakinleri, göçebe Kürtlerin yılda iki kez dağlardan inerek hayvanlarını gasp ettiğini ancak kadın ve çocukları alıkoymadıklarını ve kimseyi öldürmediklerini ifade etmiştir. Bigham, bu tür yağmaların muhtemelen köyün Rus sınırına yakın olmasıyla ilişkili olduğunu öne sürmektedir. Ayrıca, söz konusu köy hakkında dile getirdiği "*Fakat bu köy kesinlikle zengin ve mutlu*" (1897: 71) şeklindeki ifadesi, kadınlara yönelik hadiselerin sınırlı bir çerçevede kaldığını işaret etmektedir. Benzer bir şekilde Amerikalı din adamı Hepworth, savaş dönemiyle ilgili değerlendirmelerinde, yaşanan kargaşa sırasında hayatını kaybedenlerin çoğunlukla erkekler olduğunu, kadın ve çocukların ise olaylardan zarar görseler de doğrudan hedef alınmadıklarını belirtmektedir (1898: 344-345). Bu bilgiler, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde bölgede giderek artan etnik ve dini temelli gerilimlerin yalnızca siyasal yapıyı değil, aynı zamanda toplumsal gelenek ve değerleri de olumsuz etkilediğini göstermektedir.

¹⁰ Ermenilerde de yeni evli gelinin kayınbabasının ayaklarını yıkaması bu manada bir nevi zorunlu görev olarak addediliyordu. (Bkz. Matossian&Villa, 2006: 131, 133).

Beyazıdî (1998: 23, 26, 57-58, 68), kadınların ve gelinlerin kendilerini gizleme gereği duymadıklarını, erkeklerden kaçınmadıklarını, misafirlerle ilgilendiklerini ve herkesle serbestçe iletişim kurduklarını aktarmaktadır. 20. yüzyılın başında bölgede görev icabı bulunan Süleyman Sabri Paşa; *“Kadınlar erkeklerden kaçmazlar. Çarşaf bilmezler. Yalnız memur, zabıt gibi yabancılardan saygı için saklanır ve yaşmaklanırlar”* der. Paşa ayrıca, düğünlerde kadın ve erkeklerin el ele tutuşarak oynadıklarını ve türkü söylediklerini kaydeder (2015: 123, 124).

Kadınların sosyal hayattaki konumu ve görünürlükleri; yerleşik veya göçebe olmaya, yaşa ve yaşanan yere göre farklılık göstermektedir. Sheil (1838: 70, 73), kadınların toplumsal kısıtlamalar bağlamında benzer bir yapıya sahip olmadığını vurgulamaktadır. Yazar, *“Hanenîşin”* olarak isimlendirilen yerleşik kesime mensup üst sınıf kadınlarının yüzlerini örttüklerini, ancak göçebe topluluklara mensup kadınların bu tür bir örtünmeye uymadıklarını belirtir. Göçebe kadınların aile içinde önemli bir otoriteye sahip olduklarını ve erkeklerle rahat bir biçimde iletişim kurabildiklerini aktaran Sheil, bu bağlamda onların toplumsal anlamda daha serbest hareket ettiklerini ifade eder. Beyazıdî (1998: 36), yaşlı kadınlar arasında sigara ve nargile kullanımının yaygın olduğunu ve bu kadınların, erkeklerin toplandığı misafir konaklarında bulunarak sohbetlere katıldıklarını söyler. Creagh (1880: 168), kadınların yüzlerini örtmediklerini ve erkekler arasında yüksek sesle, coşkulu bir şekilde konuştuklarını belirtir. Benzer şekilde Percy (1901: 164), kadınların yabancılardan kaçınmadıklarını, ancak fotoğraflanmak da istemediklerinden bahseder. Bitlis-Van arasındaki seyahati sırasında Southgate (1840: 232), buralarda yaşayan halkın iyi Müslümanlar olduklarını, evlerinin, kişisel görünümünün ve giyimlerinin iyi olduğunu söyledikten sonra kadınların açıklık ve güzelliğini vurgular. Dickson (1910: 364) ise göçebe topluluklar içindeki kadınların daha özgür, daha görünür ve konuşkan olduklarını belirtir.

Bölgede yaşayan topluluklar arasında mukayeseli bir değerlendirme yapıldığında, köylerde yaşayan Kürt ve Nasturi kadınlarının benzer düzeyde hareket serbestisine sahip oldukları sonucuna varılmaktadır. Buna karşın, Ermeni kadınları açısından hareket özgürlüğü ve bireysellik hususunda evlilik belirleyici bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Nitekim Anadolu’nun genelinde olduğu gibi bölgede de Ermeni genç kızları, evlilik öncesinde geniş bir hareket serbestisi içinde yaşamakta, ancak evlilik sonrasında bireyselliklerini büyük ölçüde yitirerek ailenin yaşlı üyelerinin otoritesi ve denetimi altına girmektedirler. Bu durum, ancak uzun ömürlü olmaları hâlinde evin büyük hanımı konumuna eriştikleri vakit değişebilmektedir (Matossian & Villa, 2006). Daha önce de ifade edildiği üzere, bölgedeki kadınlar arasındaki en belirgin fark, göçebe Kürt topluluklarında yaşayan kadınlar incelendiğinde ortaya çıkmaktadır. Zira bu toplulukların yılın önemli bir bölümünü hayvanlarını otlatmak için göçebe bir yaşam sürdüğü göz önünde bulundurulduğunda, burada kadınlara yönelik katı sınırlar belirlemenin pratikte mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Göç mevsimlerinin gerektirdiği hareketli yaşam biçimi, kadınların toplumsal hayatta daha fazla serbestiye sahip olmasını gerektirmektedir. Bunun yanı sıra bu yaşam tarzına bağlı olarak gelişen geleneksel kültür veya davranışlar, kış mevsiminde köylere döndüğünde de büyük ölçüde devam etmektedir. Dolayısıyla bölgedeki kadınlara dair yapılan özgürlük ve hareket serbestisi vurgularının, esas itibarıyla tam veya yarı göçebe yaşam süren kadınlara yönelik olduğu anlaşılmaktadır.

İfade etmek gerekir ki bahsedilen görece özgürlük ve serbestlik olgularının temel nedeni konar-göçer yaşam biçiminin getirdiği hareketlilik, ekonomik katkılar ve toplumsal yapının oluşturduğu sosyokültürel dinamiklerdir. Bu konuda bazı gözlemciler, konar-göçer kadınların serbestliğini doğrudan bu yaşam tarzının bir sonucu olarak değil de belli bir etnik kimlik veya aşirete özgü bir olgu olarak değerlendirmişlerdir. Ancak Anadolu coğrafyasında benzer yaşam sürdüren Türkmen, Çerkez, Alevi, Sünni ve Kürt topluluklarındaki kadınların yaşamlarına bakıldığında, bu serbestlik ve özgürlük durumunun etnik, dini veya mezhepsel kimliklerden bağımsız bir biçimde, göçebe yaşam tarzının doğurduğu yaygın ortak yaşam ve sosyoekonomik koşulların doğal bir sonucu olarak ortaya çıktığı anlaşılabilmektedir (Çiftçi, 2023: 24, 32-33; Aksoy, 2009: 24-28; Özcan, 2007:1-10).

Nitekim şehirler söz konusu olduğunda, toplumsal dinamiklerin farklılığı birçok olguda olduğu gibi kadınlar konusunda da kendisini bariz biçimde göstermektedir. Süleyman Sabri Paşa, bu bağlamda, şehirlerde tesettür uygulamalarının daha sıkı bir şekilde benimsendiğini ve bunun da medeniyet göstergesi olarak kabul edildiğini belirtmektedir. Ona göre, şehir yönetimindeki bazı görevlilerin ahlaki yetersizlikleri¹¹ nedeniyle kadınlar örtünmek zorunda bırakılmıştır (2015: 124).¹² Benzer şekilde Lynch de şehir merkezleri için bunu teyiden toplumsal yapı

¹¹ Mualla Kavuncu, *“Kadının fonksiyonelliğini yitirip salt cinsel objeye dönüşmesi ve tecridi, ancak refah düzeyi yüksek, ticarete dayalı yerleşik kent ve kasaba hayatı içinde gerçekleşmiştir”* demektedir (Kavuncu, 1999: 149).

¹² Paşa, *“Kasaba ve şehirlerde iş başkalaşır. Tesettüre şiddetle riayet edilir. Bu da medeniyet ad olunur. Buradaki yönetici vs. namussuz adamlar olduğu için kadınlar örtünmek zorunda idiler”* (2015: 124) şeklinde aşırı denilebilecek sözler sarfeder.

hakkında eleştirel bir değerlendirmede bulunarak, bu toplumda gerçek anlamda kültürlü kadınların tanınmadığını ve kadınlarla diyalogun suç olarak kabul edildiğini ifade etmektedir (1901: 92). Rassam ise Doğu şehirlerinde tıpkı karanlık çağlarda olduğu gibi kadınların halen gözden uzak yaşamaya uyması geleneğinin devam ettiğini, bunun da İslam dininin bu bölgeye geldikten sonra ortaya çıktığını ileri sürmektedir (1897: 127, 128). Ancak bu gözlem ve yorumların, şehirlerdeki toplumsal yapıya dair genel geçer bir tespiti ortaya koyduğu söylenemez. Nitekim farklı gözlemciler tarafından aksi yönde değerlendirmeler de yapılmıştır. Örneğin, Bird, Van çarşısına ilişkin gözlemlerinde, kadınların pazarda özgürce dolaşabildiğini ve ne erkeklerin tepkileri ne de dini muhafazakârlığın onların hareketlerini kısıtladığını belirtmektedir (1891: 339). Bu durum şehirlerde kadınların sosyal yaşamdaki varlığına ilişkin tek tip bir anlatının doğru olamayacağını ve farklı bölgelerde farklı kültürel kodların söz konusu olabileceğini göstermektedir.

4. KADINLARIN EKONOMİDEKİ YERİ VE ÜRETİME KATKISI

Osmanlı Devleti'nde tarıma dayalı ekonomik yapı içerisinde emek kıt, üretim faktörleri ise çeşitlilik gösterirdi. Bu zorunlulukla Anadolu'da erkeklerle birlikte kadınlar da tarımsal faaliyetlere aktif olarak katılmak durumunda kalırdı (Yılmaz Koca, 1998: 80; Çelik, 1991: 53). Nitekim Anadolu'nun doğusunda bilhassa yoksul olan köylerde kadınların tarımsal üretimde erkeklere oranla daha yoğun bir şekilde çalıştıkları gözlemlenirdi (Rassam, 1897: 136). Hasat vaktinde tarlalarda yetişen ürünler genellikle kadınlar tarafından biçilirdi. Hasat edilen tahıllar öncelikle kurutulur, ardından büyük taş havanlar içerisinde tokmaklarla dövülerek kabuklarından ayrıştırılır ve harmanlanırdı. Son aşamada ise ürün genellikle el değirmenlerinde öğütülerek kış için hazır hâle getirilirdi. Bu süreçteki faaliyetlerin önemli bir kısmı kadınlar tarafından yürütülürdü (Dalyan, 2010: 399; Erdost, 1993: 166; Brant, 2014: 28). Öte yandan tütün tarımının yaygın olduğu Şemdinli gibi bölgelerde, eski zamanlardan beri erkeklerle beraber kadınlar ve hatta çocuklar tütün ekimi ve sökülümünde faal bir şekilde çalışırdı (Erdost, 1993: 184). Kadın emeğinin tarımsal üretimdeki önemli payı tarihsel olarak kabul gören bir gerçeklik olmakla birlikte (Şenel, 1999: 21; Ponting, 2022: 73), hasat sürecinde ürünlerin genellikle kadınlar tarafından biçildiğine dair ifadelerle ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Bağ ve bostan işlerinde kadın emeğinin ağırlıklı olduğu genel kabul görse de tahıl grubuna yönelik biçme işlemlerinde aynı genellemenin yapılması güçtür. Zira anlatımlara göre, öteden beri bölgede tıpan ve benzeri tarım aletlerini kullananlar erkeklerdir.¹³

Kırsal bölgelerde yaşayan Ermeni ve Nasturi erkekleri mevsimlik veya yıllık çalışma amacıyla şehirlere gittiklerinde, köylerdeki işlerin tamamı kadınlara kalırdı. Özellikle Ermeni köylerinde erkekler her yıl bahar aylarında gruplar halinde İstanbul ve diğer kentlere çalışmaya gidince, bazı Ermeni köylerinde bu mevsimlerde neredeyse sadece kadınlar kalırdı. Köyde kalan kadınlar ailelerini ve mülklerini koruma sorumluluğunu alarak topraktan elde ettikleri ürünlerle yaşamlarına devam ederlerdi. Şehirlerde çalışmaya gitmeyip köylerinde kalan sınırlı sayıdaki erkek ise tarımsal faaliyetleri yürütmek ve köyün güvenliğini sağlamak gibi görevler üstlenirdi (Millingen, 1998: 70). Amerikalı misyoner Southgate 1838 sonbaharında Nasturilerin yaşadığı Erçek Köyü'ne¹⁴vardığında, buradaki erkek nüfusun büyük çoğunluğu İstanbul'a çalışmaya gitmiş, geride kalan kadınlar hayvancılık ve diğer tarımsal işlerle ilgilenmek durumunda kalmıştı (Southgate, 1840: 270). Ermeni ve Nasturi toplulukları içinde erkeklerin çalışma amaçlı şehirlere kısa veya uzun dönemli göçleri, kırsal yaşamı ve ekonomik rol faaliyetlerini nasıl şekillendirdiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu çerçevede kadınların köy yaşamında üstlendiği görevlerin genişlediği ve geleneksel tarım üretiminin devamlılığı açısından merkezi bir konuma yerleştikleri söylenebilir.

Tarımsal üretimin yanı sıra kadınların yaptığı diğer işler, günlük yaşamın sürdürülebilirliği açısından hayati öneme sahipti. Temizlik ve çocuk bakımı gibi rutin ev işlerinin yanında, yağ ve peynir üretimi gibi temel beslenme ihtiyaçlarının karşılanmasında kadınların emeği büyüktü. (Süleyman Sabri Paşa, 2015: 123). Beslenme alışkanlıkları incelendiğinde, temel gıda maddelerinin süt ve süt ürünleri olduğu görülmektedir. Kadınlar, süttan peynir, yoğurt, tereyağı ve geleneksel bir yiyecek olan "jaji" üretti. Çeşitli otlar içeren ve çökeleğe benzeyen jaji beslenmede önemli bir yere sahipti. Süt ürünleri arasında yer alan tereyağı ise özel bir teknikle elde edilirdi. Süt, uçlarından iplerle asılı, yatay konumda duran koyun derisinden yapılmış bir tuluma konulur; kadınlar bu tulumu ileri geri sallayarak belirli bir süre sonunda süttan tereyağına dönüşmesini sağlardı (Millingen, 1998: 147; Beyazıdî, 1998: 63; Nikitin, 2010: 114). Bunun yanında aile bireyleri ve misafirler için yemek hazırlamak da kadınların günlük emek sarfettikleri bir işti. Yemek pişirme süreci öncelikle yakıt temini ile başladı; kadınlar, odun veya tezek

¹³ Naif Patır; Abdülhadi Özel; Kemal Kızılban, Kişisel Görüşme, Ağustos, 2024.

¹⁴ Van-Özalp arasındaki Erçek Gölü kıyısında yer alan ve günümüzde kalabalık bir nüfusa sahip belde büyüklüğünde bir yerleşim yeridir.

toplayarak ocak ya da tandırda ateş yakar ve yemekleri bu ateş üzerinde pişirerek hazırlardı. Geleneksel beslenme kültüründe önemli bir yer tutan ekmek, tandırın yanı sıra taş veya sac üzerinde pişirilirdi (Dickson, 1910: 364; Huntington, 1902: 386). Kırsal toplulukların beslenme ihtiyaçlarının karşılanmasında, kadınların görerek veya tecrübeyle edindikleri bilgi ve becerileriyle belirleyici olduğu görülmektedir.

Yapılan etnografik gözlemlere göre, bölge kırsalında misafirperverlik kültürel bir değer olarak öne çıkmaktadır. Misafirlerin karşılanması, ağırlanması ve ikram süreçlerinde kadınlar belirgin görevler üstlenmektedir. Böyle bir ziyaret esnasında erkekler; misafirlerin atlarını otlatma, kilim serme ve kesilmek üzere yağlı bir kuzu getirme gibi işleri yaparken, kadınlar yemek hazırlama sürecinde etkin rol almaktadır. Nitekim kısa süre içinde kadınlar tarafından hazırlanan yemekler, büyük siniler içinde misafirlere ikram edilmektedir (Morier, 1816: 302). Bir aşiret liderinin yabancı misafirlerini ağırlamasında kadın emeği belirleyici bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Çadırın önünde, ısıtılmış taş üzerinde pişirilen ekmek ile birlikte süt, çeşitli içecekler, peynir ve sabahın erken saatlerinde direğe asılmış koyun derisinden elde edilen tereyağı gibi ürünlerin yanı sıra kuzu etinin en yağlı ve değerli kısımlarının misafirlere ikram edilmesi ancak kadınların emeğiyle mümkündür (Huntington, 1902: 386). Ayrıca aşiret toplumlarında düğün münasebetleriyle hazırlanan bol yağlı et ile pilavdan oluşan yemek de kadınların bir eseridir (Beyazıdî, 1998: 38-39).

Göçebe ve yarı göçebe topluluklarda kadınlar, gündelik yaşamda çeşitli ağır sorumluluklar üstlenirdi. Günlük yaşamın akışı içerisinde, sabahın erken saatlerinde kalkarak atları hazırlayan (Beyazıdî, 1998: 63), sürüyü sağıp hayvanların yükünü indiren (Nikitin, 2010: 198), gerektiğinde hayvanı kesip derisini yüzen (Süleyman Sabri Paşa, 2015, s. 120), güneşin batımıyla ağıla yönlendirilen koyunların sağım derdine düşen (Pierce, 1896: 272), yakalanan balıkları kış tüketimi için tuzlayan, erzak koymak için kilden pişirme yöntemiyle çömlek yapanlar kadınlardı (Burnaby, 1877: 249, 285). Bu nedenledir ki Grant'ın (2015: 74) dediği gibi bölgenin kadınları ağır erkek işlerini yapmaya alışkın hâle gelmişlerdi. Nitekim kayıtların gösterdiği gibi göçebe ve yarı göçebe toplum yapısında yaşam koşulları kadınlara ağır sorumluluklar yüklemiştir. Bu itibarla kadınların sorumlulukları yalnızca ev içi rollerle sınırlı kalmayıp, fiziksel güç gerektiren ve genellikle erkeklere atfedilen işleri de ihtiva ettiği anlaşılmaktadır.

Kırsal bölgelerde dokuma faaliyetleri ağırlıklı olarak kadın emeğine dayanırdı. Şal, kilim, çadır ve çorap dokuma gibi el sanatları kadın emeğinin bir parçasıydı (Süleyman Sabri Paşa, 2015: 123). Dokuma üretiminin temel hammaddeyi koyun ve keçi yünü olup, bu malzeme belirli işlemlerden geçirilerek nihai ürüne dönüştürülürdü. Öncelikle hayvanlardan elde edilen yün kesilip temizlenir, ardından eğrilerek iplik hâline getirilirdi. Elde edilen iplik, farklı dokuma teknikleri kullanılarak bez, giysi, halı, kilim, keçe ve çadır üretiminde kullanılırdı (Nikitin, 2010: 114; Millingen, 1998: 186-187; Beyazıdî, 1998: 25; Dickson, 1910: 365; Burnaby, 1877: 295; Lynch, 1901: 2). 19. yüzyılın sonlarına doğru bölgeye ithal pamuk girişinin artmasıyla birlikte, kadınlar yünün yanı sıra pamuk eğirme ve dokuma süreçlerine de dâhil oldular (Southgate, 1840: 230). Kırsal dokuma faaliyetlerinde öncelikli ihtiyaç, giyim gereksinimlerinin karşılanmasıydı. Bu bağlamda temel giyim malzemesi, kadınlar tarafından evlerde dokunan bezlerdi. Kadın ve erkekler için elbise ve aba üretiminde çoğunlukla bu bezler kullanılırdı (Cuinet, 1892: 705). Özellikle Kürt toplumunda temel giysi türlerinden biri olan aba, kırsal kesimde yaşayan kadınlar tarafından yaygın şekilde dokunurdu (Mangaltepe, 2009: 136).

İpek ve yün kullanılarak üretilen ve belirli bir sanat becerisi gerektiren nakış işlemesi, geleneksel olarak kadınların kış aylarında yoğunlaştıkları el sanatları arasında yer alırdı (Prothero, 1920: 63). Bu kapsamda, yünden üretilen nakışlı seccadeler kadın emeğinin somut örneklerinden biriydi (Erzurum Vilayet Salnamesi 1294/1877: 163). Kadınlar tarafından yaygın şekilde üretilen bir diğer tekstil ürünü ise çoraptı. Çorap, kırsal kesimde en sık hediye edilen el işi ürünlerinden biri olup, bireyler arasında karşılıklı hediyeleşmenin önemli bir unsuruydu (Dalyan, 2012: 64). Özellikle bir seyyaha veya yabancı bir ziyaretçiye yöresel kültürün bir parçası olarak el dokuması çorap hediye edilmesi yaygındı (Grant, 2015: 86). Kadın emeği yalnızca gündelik yaşamın ihtiyaçlarıyla sınırlı kalmayıp, farklı yerlerde de kendini gösteriyordu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sırasında cephede savaşan askerlerin ihtiyaçları için Bayezid'deki kadınlar, yün çorap örerek vatan savunmasına dolaylı da olsa katkı sağlamışlardı (Averyanov, 2010: 152). Bu veriler kırsal yaşamda kadınların çok yönlü rollerine ışık tutmakta ve birçok ihtiyacın karşılanmasında mühim görevler üstlendiklerini göstermektedir. Bu şekilde kadınların tarımsal faaliyetlerin yanı sıra ev içi üretim faaliyetlerinde de aktif rol alması, onların ekonomik ve toplumsal yaşam içindeki önemlerini arttırdığı anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte söz konusu ağır iş yükü, zorlu yaşam koşulları ve erken yaşta yapılan evlilikler, kadınların genç yaşta fiziksel olarak yaşlı görünmelerine ve estetik görünümelerini çabuk yitirmelerine yol açmaktadır. Pierce (1896: 277) Bitlis'teki gözlemlerinde, buradaki kadınların gençken güzel olduklarını ancak sıkı çalışma ve erken yaşta yapılan evliliklerin onlarda form kaybına ve fiziksel bozulmaya neden olduğunu söyler. Benzer şekilde Nikitin (2010, s. 198), kırsalda bütün ağır ev işlerinin kadınlar tarafından yapıldığını, sürüyü sağan, su getiren, hayvanların yükünü indiren, bu sırada sırtına bağladığı çocuğa bakanın kadın olduğunu ve dolayısıyla çok çeşitli ve ağır iş yükü sebebiyle kadınların çekiciliklerini kısa sürede yitirdiğini belirtir. Pollington da (1840: 448) bunu doğrular şekilde, kadın güzelliğinin bu topluluklar arasında kısa sürdüğü ifade etmektedir.

Kürt kadınlarında olduğu gibi Ermeni kadınlarının da fiziki yapıları evlendikten sonra sosyoekonomik koşullar ve yaşam tarzıyla ilişkili olarak erken deforme olmaktadır. Rassam (1897: 128), *“Doğu’da kadınlar 25-30 yaşına geldiklerinde yaşlı gözükürler. Ancak Ermeni kadınları evlendikten hemen sonra yaşlı gösterirler, özellikle de 2-3 çocuk doğurduktan sonra”* demektedir. Aynı gözlemci *“Van’daki Ermeni kızları arasında oldukça güzel kızlar görülebilir. Ancak evlileri arasında nadiren”* diyerek özgül bir örneklemede bulunur. Kadınların erken yaşta fiziksel deformasyona uğramalarının temel sebepleri, daha önce ifade edildiği üzere erken yaşta evlilik, yoğun fiziksel emek gerektiren işler ve kırsal yaşamın zorlayıcı koşullarıdır. Ancak bu durum geçmiş dönemlerle sınırlı kalmayıp, günümüzde de kırsal bölgelerde benzer ekonomik ve sosyal koşullarda yaşayan kadınlar için de geçerli olabileceği gözlemlenebilmektedir.

5. KADIN VE EVLİLİK GELENEKLERİ

Kadınların yaşamındaki önemli dönüm noktalarından biri de kuşkusuz evliliği. Ataerkil yapının baskın olduğu geleneksel Kürt toplumunda evlilik, kişilerin bir tercih olmaktan ziyade aile büyüklerinin inisiyatifinde şekillenen bir olguydu. Aynı köyde ya da göçebe topluluk içinde yaşayan bireyler arasında evlilik kararı, evlenenlerin kendi tercihleriyle değil, aile büyüklerinin yönlendirmesiyle alınırdı (Menteşasvili, 2004: 60-62).¹⁵ Özellikle kız çocuklarının evlilik kararında söz sahibi olmadığı ve bu kararın şayet baskın karakterde ise öncelikle dedeye daha sonra ise baba veya diğer aile büyüklerine ait olduğu bir gerçeklikti. Bazı durumlarda ise tercih, baba ve dedenin ortak mutabakatıyla şekillenirdi. Yakın dönemlere kadar devam eden söz konusu geleneksel uygulamalara, yani bireylerin birbirlerini tanımadan evlenmelerine ilişkin pek çok örnek bulunmaktadır. Bu tür evliliklere dair anlatım, halk söylenceleri ve ağıtlar toplumsal hafızada önemli yer tutmaktadır.¹⁶

Ermeni toplumunda da evlilik kararları genellikle bireylerin tercihlerinden ziyade aile büyüklerinin yönlendirmesiyle alınırdı. Bu bağlamda evlenecek bireylerin söz hakkı oldukça sınırlıydı. Geleneksel yapının etkisiyle, nişan merasimi öncesinde müstakbel gelin ve damadın birbirlerini tanımaları zorunlu bir şart olarak görülmezdi. Özellikle farklı köylere mensup bireyler, evlilik öncesinde birbirlerini hiç görmeden büyüklerinin kararıyla evlenebilmekteydi. Evlilik törenleri dinî ritüeller çerçevesinde gerçekleşir, gelinlerin yüzleri duvakla örtülü bir şekilde nikâh kıyılırdı. Dolayısıyla gelin ve damat çoğu durumda birbirlerini ilk kez evlilik akdinin gerçekleştiği gün görürdü. Bununla birlikte aynı köy ya da mahallede yaşayan Ermeni gençler arasında, evlilik öncesinde karşılıklı rıza ile sözlenme durumları da mevcuttu. Aşk ve sevgi temelli bu tür evliliklere aileler zaman zaman karşı çıksa da gençlerin kararları nihai olabilmekteydi. Bölgede evlilik yaşına ilişkin gelenekler ise farklılıklar gösterirdi. Kürtlerde evlilik yaşı görece ileri seviyelerde seyrederken, Ermeniler ise kız çocuklarını daha erken yaşlarda evlendirirdi. Ermeni kızlar genellikle 11 ila 17 yaş aralığında evlendirilir, 19-20 yaşına kadar evlenmemiş kızlara toplum nezdinde “evde kalmış” nazarıyla bakılırdı (Matossian & Villa, 2006: 104-106).¹⁷

Akrabalar arası evlilik Kürtlerde yaygındı ve özellikle amca, teyze ve hala çocukları tercih edilirdi. Bu tür evliliklerin yaygınlığı bir takım sosyoekonomik ve kültürel faktörlere dayanırdı. Öncelikle akraba evliliklerinde başlık parasının ya hiç istenmemesi ya da az miktarda olması, evliliği ekonomik açıdan daha kolay hale getiren

¹⁵ Kürtler arasında aşk ve beğenin evliliklerde rol oynamadığı zira bu iki duygunun Kürtler arasında olmadığı şeklinde gerçeğe uzak yorumlara da rastlanmaktadır. Bunun izahı olarak da onların arasından hiçbirinin sınıfı ve yaşı ne olursa olsun ailelerinin izni olmadan evlenemedikleri ve baba otoritesinin güçlü olması kanıt olarak gösterilmiştir (bkz. Mangaltepe, 2009: 112).

¹⁶ Cebraail Seyidoğlu, kişisel görüşme, Temmuz 2024.

¹⁷ Batı veya Ermeni yazını, Ermenilerin kız çocuklarını erken yaşlarda evlendirmelerinin gerekçesini, onları Müslümanların kaçırma eylemlerinden koruma olarak açıklamaktadır. Buna göre güvenlik ne kadar az ise evlilik yaşı da o kadar erken olmaktadır (Matossian & Villa, 2006: 105). Ancak bu iddiaya ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Zira daha önce değinildiği gibi yüzyılın ikinci yarısından itibaren birçok köyde Ermeni erkekler mevsimine göre büyük şehirlere çalışmaya gidince köylerde pek az erkek kalıyordu. Buna rağmen Osmanlı arşivlerinde veya seyahatnamelerde buralarda kız kaçırma ile ilgili pek az şikâyetle rastlanmaktadır.

önemli bir etkendi (Menteşasvili, 2004: 56). Bunun yanı sıra akraba evlilikleri, bireylerin kişilik yapıları ve karakteristik özellikleri hakkında önceden bilgi sahibi olmayı mümkün kılarak, eş uyumunu artırıcı bir etki yarattı. Kültürel uyum ve aile içi dengelerin korunması açısından da bu tür evlilikler avantajlı görülürdü. Bunun yanında Kürt toplumunda yaygın olan misafir ağırlama geleneği, akraba evlilikleri sayesinde daha kolay ve beklentilere uygun bir biçimde sürdürülürdü. Toplumsal deneyimler, akrabalardan seçilen gelinlerin, yabancı gelinlere göre aile büyüklerine daha çok saygı gösterdiği ve onların bakımına daha fazla özen gösterdiğine işaret etmektedir. Bu ise yaşlı bireylerin aile içindeki konumunu güçlendiren ve kuşaklar arası dayanışmayı artıran önemli bir husustu.¹⁸

Ermeni toplumunda akraba evliliği yoktu. Zira evlilik bağı kuracak bireyler arasında belirli bir akrabalık mesafesi gözetilirdi. Bir kaynağa göre evlenecek çiftlerin akrabalık derecesi en az altı göbek mesafede olması gerekirken (Kevorkian&Paboudjan, 2012: 488), diğer bir kaynağa göre ise Ermeni Kilisesi kanunları çerçevesinde bu mesafenin yedi göbekten daha yakın olmaması lazımdı (Matossian&Villa, 2006: 105, 125). Bu bakımdan Kürt topluluklarından farklı olarak, Ermeni kültüründe kuzenler -yani amca, hala ve teyze çocukları- birbirleriyle evlenemezlerdi. Öte yandan Nasturilerde de akraba evliliği dini açıdan yasaklanmış olmasına rağmen bu yasağın her zaman titizlikle uygulandığı söylenemezdi (Albayrak, 1997: 81). Bunu iki temel etkene dayandırmak mümkündür. Birincisi dağlık bölgelerde yaşayan Nasturi topluluklarının zaman içerisinde dini bilgi ve uygulamalarında meydana gelen zayıflamaydı (Özdemir, 2009: 27). İkinci neden ise Nasturilerin Kürt topluluklarıyla asırlardır sürdürdükleri birlikte yaşamın oluşturduğu kültürel etkilerdi (Noel, 2010: 161; Öke, Tarihsiz: 269).

Aşiretler arasında anlaşmazlık ve çatışmaların sona erdirilmesi amacıyla taraflar arasında evlilik yoluyla akrabalık ilişkisi kurulması, bu topluluklarda başvurulan bir uzlaşma şekliydi. Aşiret yapılanmasının bir unsuru olarak kan davaları, bireysel bir çatışmanın ötesinde, aileler ve hatta geniş topluluklar arasında husumetin doğmasına neden olabiliyordu. Bu tür anlaşmazlıkların çözümünde geleneksel yöntemlerden biri, taraflar arasında uzlaşma sağlamak amacıyla maddi veya insani bir bedel ödenmesiydi. Bu itibarla zaman zaman failin ailesinden bir kızın maktulün yakınlarından biriyle evlendirilmesi, husumetin sona erdirilmesi amacıyla başvurulan bir yöntemdi (Menteşasvili, 2004: 63; Beyazıdî, 1998: 48; Mangaltepe, 2009: 137). Kan davası meselelerinde uzlaşmanın sağlanabilmesi için yalnızca doğrudan taraflar değil, aynı zamanda maktulün ailesi ve yakın çevresi de ikna edilmeliydi. Bu çerçevede eğer failin maddi varlığı yeterliyse, maktulün ailesine diyet adı verilen kan bedeli ödenirdi. Ancak failin maddi imkânlarının yetersiz olduğu veya maktulün ailesinin maddi telafiyi kabul etmediği durumlarda, failin ailesinden bir kızın maktul tarafına verilmesi yoluyla uzlaşma sağlanırdı (Beyazıdî, 1998: 48). Bu uygulamayı yalnızca kadının toplumdaki değeri bağlamında yorumlamak, meseleyi yüzeysel bir yaklaşımla ele almak anlamına gelir ki bu da bunun altında yatan sosyokültürel etkenleri açıklamak açısından yetersiz kalır. Zira burada asıl amaç, iki taraf arasında akrabalık bağı oluşturarak mevcut çatışmayı sonlandırmak ve gelecekte ortaya çıkabilecek olası anlaşmazlıkların önüne geçmektir. Bununla birlikte kan davalarının çözümünde kız verilerek sağlanan uzlaşmanın psikolojik boyutları da dikkate değerdir. Nitekim taraflar arasında gerçekleştirilen bu tür bir uzlaşma sonrasında kullanılan; “biz onlardan ölümüne karşılık kız aldık”, “karşı taraf kız vermek zorunda kaldı” ya da “biz kız vermeye mecbur kaldık” gibi ifadeler, yalnızca barışın sağlandığını değil, aynı zamanda maktulün ailesinde oluşan onur ya da itibar kaybının da ancak failin ailesinden bir kız alınarak telafi edildiğini göstermektedir.¹⁹

Bunların yanında evliliklerin bir kısmı da kız kaçırma vakaları neticesinde gerçekleşirdi. Özellikle farklı aşiret veya alt klan mensupları arasında genç bir erkeğin bir kızı kaçırması yaygın bir durumdu. Bu tür hadiseler çoğu zaman ciddi çatışmalara yol açar ve kimi zaman ölümlere neden olan kan davalarına sebebiyet verirdi. (Shiel, 1838: 70; Huntington, 1902: 85). Böyle bir vakada eğer kaçırılan kadının rızası bulunuyorsa taraflar arasında uzlaşma sağlanabilirdi (Menteşasvili, 2004: 62).²⁰ Zira öldürme dışındaki en ağır suçlardan biri zorla kız veya kadın kaçırma eylemi olarak kabul edilirdi (Nikitin, 2010: 259). Sözlü tarih verileri, kız kaçırma vakalarının, evliliklerde kişilerin tercihlerinden ziyade, aile büyüklerinin belirleyici olmasıyla yakından ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır.²¹ Bu durum geleneksel toplum yapısında bireysel iradede çok kolektif aile kararlarının ön planda olduğunu ve evliliklerin daha ziyade sosyal statü, itibar ve aileler arası ilişkiler çerçevesinde gerçekleştiğini göstermektedir.

¹⁸ Esmâ Yördem; Keser Talay; Fatma Özel, kişisel görüşme, Temmuz 2024.

¹⁹ Hayrettin Adıyaman; Sabri Şener, Kişisel Görüşme, Ağustos, 2024.

²⁰ Yöre ağasının araya girip uzlaşma sağladığı da olurdu. Ancak uzlaşmayı sağlayan ağa buna karşılık olarak her iki taraftan da bir miktar para alırdı (Ebinç, 2008: 104).

²¹ Görüşülen kişilere göre kızın gönülsüz olduğu istisnai bazı kaçırma vakaları olsa da çoğunlukla bu hadiseler istenmeyen biriyle evliliğe zorlanmanın bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Başlık parası, evlilik sürecinde önemli bir gelenek olarak varlığını sürdürüyordu. Kürtlerde evlilik sırasında başlık parası talep edilmesi yaygın bir uygulamaydı ve bu ödeme damat tarafından gelinin ailesine yapılırdı (Menteşavili, 2004: 55; Nikitin, 2010: 219).²² Başlık parası, aynı zamanda kız kaçırma durumlarında ödenen cezayı da ifade eden *Qalen*²³ veya *Naxt* terimleriyle aynı ismi taşırdı (Nikitin, 2010: 228). Akrabalar arasında gerçekleştirilen evliliklerde başlık parasının miktarı önemli ölçüde azalır ya da tamamen ortadan kalkardı. Bu durum, kuzenler arasında evlilik oranının yüksek olmasına neden olur ve bu oran yaklaşık %60 seviyelerinde seyrederdi. Başlık parasıyla ilintili olarak diğer evlilik biçimi ise “*berdel*”di. Berdel evliliklerinde, iki farklı aile kız çocuklarını karşılıklı olarak diğer ailenin erkek bireyleriyle evlendirirdi. Bu tür evliliklerde başlık parası genellikle olmazdı (Menteşavili, 2004: 56). Ermeni toplumunda da benzer şekilde geleneksel bir unsur olarak başlık parası mevcuttu (Mangaltepe, 2009: 151; Mayewski, R. 1330/1914: 222). Başlık parasının yaygın gerekçelerinden biri, kız çocuğunun yetiştirilmesinde ailesinin harcadığı emeğin karşılığı olarak ifade edilmektedir. Bir diğer gerekçelendirme biçimi ise, başlık parasının, nişan, düğün ve çeyiz masraflarının telafisi olduğu şeklindedir. Modernleşme süreci ve toplumsal dönüşümlerle birlikte bu geleneğin zayıfladığı gözlemlense de bazı yörelerde hâlen varlığını sürdürmektedir.

Tek eşlilik, toplumda yaygın ve hâkim bir gelenek olarak kabul edilmekle birlikte, birden fazla eşlilik de söz konusuydu. Özellikle kırsal bölgelerde, maddi güç, yerel otorite sahiplerinin tercihleri ve iş gücü ihtiyacı birden fazla eşliliğin yaygınlık derecesi üzerinde etkili oluyordu. Bu bağlamda aşiret reisleri ve ağalar çok eşliliğin öne çıkan örnekleriydi (Menteşavili, 2004: 55; Beyazıdî, 1998: 37). 1821-1847 yılları arasında Cizre beyi olan Bedirhan Bey’in²⁴hareminde birçok kadın vardı (Dalyan, 2012: 113) ve muhtemelen bunlardan bazıları İslamiyet’in izin verdiği ölçüde nikâhlı eşleriydi. 1838 yılında Hakkâri’de bulunan Amerikalı misyoner Grant (1841: 85), Pinyanişi aşiret reisi Tahir Ağa’nın iki eşe sahip olduğunu belirtmektedir. Süleyman Sabri Paşa, hâkim düşünceye işaretlerle çok eşliliği, “*Evladin çokluğu bir kuvvettir. Çok evlat sahibi olmak birden çok evlilikle mümkündür*” şeklinde gerekçelendirmektedir (2015: 125). Farklı bir açıklama göre ise kırsal bölgelerde yoğun iş gücü ihtiyacı bireyleri çok eşliliğe yönlendirmektedir (Erdost, 1993: 166). Gayrimüslim topluluklara gelince onların bu yöndeki yaklaşımları çeşitlilik göstermektedir. Millingen’in aktardığına göre Başkale’de ikamet eden Yahudi topluluğu, Avrupa’daki dindaşlarının aksine çok eşliliğe olumsuz bakmamaktadır (1998: 161). Buna karşılık Ermenilerde ise Hristiyan hukuku çok eşliliğe izin vermediğinden bu tür evliliklerin toplumda yer almadığı belirtilmektedir (Matossian & Villa, 2006: 124). Ancak Karçıkan²⁵ kaymakamına göre, kilisece yasaklanmış olmasına karşın Ermeniler arasında birkaç eş sahibi olma durumu seyrek değildir (Lynch, 1901: 141).

Birlikte yaşam, günümüzde olduğu gibi geçmişte de farklı dini inançlara sahip bireyler arasında evliliklere yol açabiliyordu. İslam inancı, Müslüman bir erkeğin gayrimüslim (ehl-i kitap) bir kadınla evlenmesine izin verirken, Müslüman kadınların gayrimüslim erkeklerle evlenmelerini ise yasaklamıştır (DİB Kurul, 2044: 503-504). Bu bağlamda dinler arası evliliklerde tabiatıyla erkek tarafı Müslüman, kadın tarafı ise gayrimüslim olurdu. Propaganda amaçlı yazılan bazı kitaplarda iddia edildiği gibi²⁶bölgede bu tür evlilikler yalnızca zora dayalı kız kaçırma vakalarının bir sonucu değildi. Özellikle ilgili bazı eserlerde sıkça dile getirilen bu tür iddiaların aksine,²⁷tarihsel veriler sıkça yaşanmasa da farklı din mensupları arasında duygusal bağlara dayanan, rızaya dayalı evliliklerin de var olduğunu göstermektedir (Lynch, 1901: 142). Dönemin tanıklarına göre özellikle kış aylarında bazı göçebe Kürt aşiretleri, kışı Ermeni köylerinde geçirirken, bu dönemde birbirini seven dinleri farklı birçok genç erkek ve kız gönül rızasıyla evlenmişlerdir (Beyazıdî, 1998: 61). Dolayısıyla dinler arası evliliklerin sadece

²² Erkek tarafının kız tarafına bazı hediyelerin yanında kızın dayısına bir silah vermesi (Nikitin, 2010: 228) dikkati çeken bir gelenektir. Kimilerine göre böyle bir gelenek kız alan tarafın da karşı tarafa silah hediye ederek evlilik sürecinde oluşabilecek psikolojik üstünlük algısını dengelediği düşünülmektedir. Kız tarafının damadın ailesinden veya akrabalarından silah alması, toplumsal ve kültürel bağlamda özellikle bir itibar unsuru olarak değerlendirilmekte ve gurur kaynağı şeklinde kabul edilmektedir. Günümüzde oldukça azalsa da silah verme geleneği bazı yerlerde hala devam etmektedir.

²³ Bu geleneğin aynı adla (kalın) ancak ufak bir telaffuzla Kırgızlar arasında yaşaması ilginç bir detay olarak göze çarpmaktadır.

²⁴ Daha geniş bilgi için; Ögün, T. (2010). *Doğu’nun Mirlerine Son Veda: Cizreli İzzeddin Şîr Bey ve İsyanı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.

²⁵ Bitlis’in Tatvan ilçesine bağlı Reşadiye Köyü.

²⁶ Bunların başında “Mavi Kitap” olarak ün kazanan ve Osmanlı Devleti aleyhinde bir propaganda kitabı olan yapıt gelmektedir. Kitabın ismi, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916*’dır. Viscount Bryce ve Arnold Tonybee’nin hazırladıkları bu kitapta yer alan mektupların sahte kimliklerle yazıldığı Justin McCharty tarafından tespit edilmiştir. Sadece Ermenilerle ilgili kısımlar değil Nasturilerle ilgili yazılanların da önemli bir kısmının bizzat Nasturilerin anlatımları karşılaştırıldığında gerçeği yansıtmadığı anlaşılabilmektedir. Daha geniş bilgi için; Bayraktar B. (2016). Tarih ve Propaganda: Morgenthau’nun Öyküsü ve Mavi Kitap Örneği. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 16(33), 135-161.

²⁷ Bu eserler daha ziyade II. Meşrutiyet’ten Birinci Dünya Savaşı’na uzanan dönemin kaotik ortamı temel alınarak gerçeği yansıtmayan genellemelere dayalı şekilde oluşturulmuştur. Armenouhie Kevonian tarafından yazılan “Gülizar’ın Kara Düğünü” ve Hans Lukas Kieser’in “İskalanmış Barış” isimli kitabı bunlardan sadece ikisidir.

çatışma ya da zorunluluk temelli değil, aynı zamanda sosyal etkileşim ve duygusal yakınlaşmaların doğal bir sonucu olarak da ortaya çıkabildiği anlaşılmaktadır. Ancak yine de bazı araştırmacılar, Müslümanların -bilhassa Kürtlerin- Ermeni kızlarını kaçırmak suretiyle gerçekleştirdikleri evliliklerin yaygın olduğunu öne sürmekte ve bu savlarını ilginç çıkarımlarla temellendirmeye çalışmaktadır. Bu çerçevede Martin van Bruinessen,²⁸Kürtler ile Ermeniler arasındaki fiziksel benzerliklere dikkat çekerek, bu durumun kökeninde Kürtlerin Ermenilerden yoğun biçimde kız kaçırma yoluyla gerçekleşen evliliklerin bir sonucu olabileceğini ileri sürmektedir (Bruinessen, 2008: 189-190). Bununla birlikte dönemin tanığı Shiel (1838: 57), bu tür iddialara katılmamakta ve Kürt toplumunda Ermeni kadınlarının kaçırılması ya da zorla İslamlaştırılması vakalarının yaygın olmadığını belirtmektedir. Fakat 19. yüzyılın son çeyreğinde Ermeni kızlarının kaçırılmasına ilişkin şikâyetlerin artış gösterdiği veya bu tür olayların daha sık gündeme geldiği de görülmektedir (Tozer, 1881: 336-337).²⁹ Öyle ki bazı kaynaklar, Ermeni nüfusun bölgeden göç etmesinin nedenlerinden biri olarak da bu tür hadiseleri göstermektedir (Creagh, 1880: 178). Bu yöndeki iddialar, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde bölgede yaşanan güvenlik sorunlarının somut bir yansıması olarak görülebileceği gibi Ermeni siyasi çevrelerinin Batılı kamuoyunun dikkatini çekmeye yönelik söylem düzeyindeki stratejilerinin bir parçası olarak da elbette yorumlanabilir.

Farklı din ve mezheplere mensup bireyler arasında gerçekleşen evlilikler; toplumsal yapı, gelenekler ve inanışlara göre değişkenlik gösteriyordu. Bu çerçevede Yahudilerin Müslümanlarla, Nasturilerin ise Ermenilerle evliliğe ilişkin tutumları farklıydı. 19. yüzyılda Anadolu'nun doğu kesimlerinde, soylarını ve inançlarını koruma çabasında olan küçük bir Yahudi topluluğunun asimilasyona uğramamasında, dinî değerlerinden kaynaklanan katı evlilik anlayışları etkili olmuştur. Nitekim Yahudiler, dinî gerekçelerle topluluk dışına kız vermez ve almazlardı (Mangaltepe, 2009: 161). Ancak bu durumun yöresel farklılıklar gösterdiği de anlaşılmaktadır. Mesela Yahudi nüfusunun yoğun olarak yaşadığı Başkale kazasında, Yahudi kızlarının Müslüman Türk erkeklerle evlenmeleri topluluk nezdinde olumsuz karşılanmazdı. Bunu doğrulayacak şekilde bazı Yahudi kadınları, burada görev yapan Türk subaylarıyla evliydi (Millingen, 1998: 160-161). Nasturiler ile Ermeniler arasındaki evlilikler söz konusu olduğunda ise, her iki topluluk Hristiyan inancına mensup olsalar da mezhep farklılıklarının etkisiyle aralarındaki sosyal ilişkiler sınırlı kalıyordu. 19. yüzyılın sonlarına kadar Nasturiler Ermenilere kız vermemeğe direniyor, şayet böyle bir evlilik olacaksa da ancak oldukça sıkı koşullar altında ve üst düzey din adamlarının onayıyla mümkün olabiliyordu. Bu onay olmaksızın böyle bir evliliğin gerçekleştirilmesi neredeyse imkânsızdı (Dalyan, 2009: 84).

Boşanma olgusuna gelince, bu husus Kürtlerde genellikle sosyal bir tabu olarak değerlendirilir, hatta kimi durumlarda utanç verici bir olay olarak görülürdü (Menteşasvili, 2004: 62; Beyazıdî, 1998: 37). Benzer biçimde, sahip oldukları Hristiyan inancı gereği Ermenilerde de boşanma genel olarak kabul görmüyor ve yalnızca istisnai bazı durumlarda mümkün olabiliyordu. Özellikle kırsal bölgelerde yaşayan Ermeniler arasında boşanma neredeyse hiç rastlanmayan bir durumdu (Matossian & Villa, 2006: 124). Yezîdî inancına mensup Kürt topluluklarında ise boşanma belirli şartlar altında mümkündü. Örneğin eşini bir yıl veya daha uzun süre boyunca terk eden bir Yezîdî erkeğin eşi, bu süre sonunda boşanma hakkına sahipti (Gölbaşı, 2009: 96). Doğu Anadolu'da bu yüzyılda sayıca azalmış olan Yezîdî topluluklarında da (BOA. DH. ŞFR. 363/42, 30 Nisan 1906)³⁰bu uygulamanın devam ediyor olması muhtemeldir. Nasturi topluluğunda ise boşanmaya son derece sınırlı bir biçimde izin veriliyor, hatta neredeyse yasa dışı kabul ediliyordu. Boşanmanın meşru kabul edildiği tek durum zina olup, bu suçun cezası çoğunlukla ölüm şeklinde uygulanıyordu (Badger, 1852: 412). Sözü edilen istisnai vakalarda boşanma kararını verme yetkisi yalnızca Hakkâri'nin Kudsaniş/Koçanis köyünde³¹ikamet eden Nasturi patriğine aitti (Layard, 2000: 188).

Dul kadınların yeniden evlenmeleri, topluluklara göre değişen sosyokültürel değerler çerçevesinde şekillenirdi. Bu minvalde dul kadınların evliliklerine ilişkin yaklaşımlar, toplumların kültürel yapıları, aile dinamikleri ve toplumsal değer yargıları doğrultusunda farklılık gösterirdi. Dul bir kadının evliliği Kürtlerde belirli kısıtlamalara tabiydi. Buna göre dul kalan kadın ancak bir yıl sonra evlenebilir ve bu evlilik genellikle kendi ailesi içerisinde

²⁸ Bruinessen, 1974-76 arasında Türkiye, İran, Irak ve Suriye'nin Kürtlerin yaşadığı bölgelerde saha araştırmaları yapan Hollandalı uzmandır. Bununla ilgili çalışmasını 1978'de *Ağa, Şeyh ve Devlet* isimli doktora tezini Hollanda'daki Utrecht Üniversitesi Antropoloji Bölümü'ne sunmuştur.

²⁹ Adilcevaz'ın Norshunjuk köyüne gelen Tozer, buradaki Ermeni kızlarının Çerkezlerce kaçırdığına dair birçok hikâyenin anlatıldığını söyler (Tozer, 1881: 336-337).

³⁰ Arşiv belgesine göre Yezidilerin bölgede en kalabalık oldukları yer Mahmudi (Saray) Kazasının Karasu Nahiyesidir. Buradaki nüfusları ise 1906'da yalnızca iki bin civarındadır.

³¹ Hakkâri merkeze 18 km uzaklıktaki Konak Köyü.

biriyle gerçekleştirilebilirdi (Nikitin, 2010: 235). Dul kadının farklı bir aileye mensup bir bireyle evlenmesi, toplum değerlerine aykırı görülür ve ailenin onuruna yönelik bir leke olarak algılanırdı. Bu yaklaşımın temelinde, bir kadının evlendiği erkek ve erkeğin ailesiyle kalıcı bir aidiyet oluşturduğu, dul kalsa dahi başka bir ailenin erkek bireyinin haremine girmesinin uygun olamayacağı anlayışı yatardı. Diğer önemli etken ise dul kadının başka bir aileden biriyle evlenmesi, ölen eşinin ailesinin gelinlerine hem maddi hem de manevi olarak sahip çıkamadığı izlenimini yaratabilmesiydi. Her iki algı da aile için kabul edilemez şeylerdi.³² Öte yandan Ermeni toplumunda dul kadınların yeniden evlenmesi daha yaygındı. Ermeni toplumunda dul kadınların tekrar evlenmesi toplumsal kabul görür ve teşvik edilirdi (Lynch, 1901: 92). Ancak burada da dul kadınların evlilikleri söz konusu olduğunda, öncelikli olarak ailenin bekâr erkekleri ile evlendirilmesi tercih edilirdi. (Matossian ve Villa, 2006: 122)

Siyasi ve idari otoriteye sahip yöneticiler ile maddi ve manevi nüfuz sahibi aileler arasındaki evlilikler, toplumsal denge ve güç ilişkilerinin önemli bir unsuruydu. Süleyman Sabri Paşa'ya göre, nüfuz sahibi kişilerle kurulan akrabalık ilişkileri bireylere siyasi ve sosyal güç kazandırıyor. Bu bağlamda aşiret reisi şeyhin, şeyh ise reisin kızıyla bu sebepten evlenir ve bu evlilikler karşılıklı güç ve nüfuz arttırmanın bir aracı olarak görülürdü. (2015: 125). Bilhassa Seyyidlerle, yani Hz. Hüseyin'in neslinden gelen kimselerle yapılan evlilikler, ailelere toplumsal itibar ve saygınlık kazandıran bir durumdu. Campanile'ye göre Kürt derebeyleri, kızlarını veya kız kardeşlerini, maddi durumu gözetmeksizin bir Seyyid ile evlendirdiklerinde bunun kendilerine asalet ve saygınlık kazandıracağına inanırlardı (2013: 60-61). Muhtemelen böyle bir düşünceden hareketle Van ayanından Teymur Paşa³³, Van'ın önemli dinî şahsiyetlerinden Seyyid Fehim'in dul kızıyla evlenmişti. Benzer şekilde Patnoslu Kör Hüseyin Paşa'nın³⁴Mahi isimli eşi Seyyid Fehim'in diğer bir kızıydı. (Ekinci, 2017: 35). Bölgesel düzeyde siyasi ve dini etkisi yüksek olan aileler arasındaki evliliklerin bir diğer örneği ise İran'ın Urmiye şehrinde hâkimiyet kuran Simko Ağa'nın³⁵, Şemdinli'de ikamet eden Şeyh Ubeydullah'ın³⁶büyük oğlu ve halefi olan Seyyid Taha'nın kızıyla yaptığı evlilikti. Esasen bu evlilik, Seyyid Taha'nın sınırın her iki tarafında yer alan Kürtler üzerindeki etkisi ve itibarı sebebiyle stratejik bir tercihti (Bulut, 2005: 207). Nihayetinde bu türden evliliklerin, siyasi, dini ve sosyal nüfuz sağlama veya mevcut güç dengelerinin sürdürülebilirliğini temin etme açısından bir araç olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

6. SONUÇ

Bir toplumda kadının yeri, ona atfedilen değer ile yaşam ve geçimdeki rolü, o toplumun ekonomik, sosyal ve kültürel yapısıyla doğrudan ilişkilidir. Anadolu'nun doğusunda yer alan Van, Bitlis, Hakkâri, Muş ve Bayezid gibi bölgeler, 19. yüzyılda ağırlıklı olarak kırsal yaşam biçiminin hâkim olduğu yerlerdir. Bu nedenle bu bölgelerde hayatın her alanındaki kadın varlığı büyük ölçüde geleneksel değer yargıları, aile yapısı ve tarıma dayalı üretim ilişkileri çerçevesinde şekillenmiştir. Kadınlar hem hane içi sorumlulukları hem de kırsal ekonomideki üretken rolleriyle toplumun devamlılığı açısından hayati bir işlev üstlenmiş ve bu paralelde önem ve değer görmüştür. Ancak bu önemli katkılarına rağmen kadın, toplumun ataerkil yapısı nedeniyle erkekle kıyaslandığında daha arka planda kalmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'nun doğu bölgelerinde göçebe toplulukların yerleşik hayata geçişi giderek hız kazanmıştır. Yerleşik yaşamın yaygınlaşması ve buna bağlı olarak sosyoekonomik imkânların kısmen genişlemesi, bireylerin yaşam koşullarında belirli ölçüde bir iyileşme sağlamıştır. Ancak bu dönüşümden erkeklerin kadınlara kıyasla daha fazla yararlandığı anlaşılmaktadır. Bu durumun temel nedenleri arasında askerlik yükümlülüğünün erkekler tarafından yerine getirilmesi, resmi görevlerin erkeklerce üstlenilmesi, kasaba ve şehirlerle kurulan sosyoekonomik ilişkilerin büyük ölçüde erkekler aracılığıyla yürütülmesi ve eğitim olanaklarının ağırlıklı olarak erkekler için erişilebilir olması yer almaktadır. Tüm bu etkenler, erkeklerin kadınlara oranla gelişim ve değişim yönünde bir ilerleme kaydetmelerine zemin hazırlamıştır. Öte yandan yerleşik hayata geçiş sürecinin,

³² Hayrettin Adıyaman; Sabri Şener, Kişisel Görüşme, Ağustos, 2024.

³³ Teymur Paşa, 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren 19. yüzyıl ortalarına kadar Van'da yönetim mevkiinde bulunan ve bu tarihten sonra da Van'da etkili olmaya devam eden ayan bir ailenin mensubudur. Bkz. Çiftçi, E. (2022). *19. yüzyıl Vanı'nda âyan bir aile: Timurpaşazâdeler*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 58, 68-85.

³⁴ Hüseyin Paşa, Patnos ve Erciş'i içine alan yörenin hâkimi ve Hamidiye Alay Komutanlarındandı. (BOA. BEO. 2566/3, 4 Mayıs 1905; BOA. BEO. 3091/231789, 2 Temmuz 1907).

³⁵ Simko Ağa'nın Osmanlı topraklarına kadar genişleyen etki alanına sahipti. Ünal, F. (2012). Şikak Aşireti ve Reisi Simko Lakaplı İsmail Ağa'nın Faaliyetleri, Tarih Dergisi, 44, 169-198.

³⁶ Şeyh Ubeydullah Şemdinli'den İran'ın sınır bölgelerine uzanan bir alanda etkin bir siyasi ve dini itibara sahipti. Deniz, A. (2007). *Şeyh Ubeydullah Nehri'nin Siyasi Faaliyetleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mardin Artuklu Üniversitesi.

sosyoloji disiplinin işaret ettiği gibi ataerikleşme eğilimini güçlendirdiğini göstermektedir. Zira resmî mülkiyet sahipliği, araçlarla veya doğrudan kasaba ve şehirlerde ticarî alışveriş, güvenliği temin ve idarî düzendeki farklılaşma, eril unsurların ağırlık kazanmasına yol açmıştır. Her ne kadar kadınlar üretim süreçlerindeki rollerini ve işlevselliğini belirli ölçüde muhafaza etmiş olsalar da geleneksel toplum içindeki konumlarının ve toplumsal değerlerinin aşamalı olarak gerilemeye başladığı anlaşılmaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki kadınların toplumdaki değer ve konumları üzerine yapılan genellemeler, genellikle yanıltıcı ve eksik değerlendirmelere yol açmaktadır. Özellikle bölgedeki kadınların her dönemde ve her koşulda "ikinci sınıf" olarak görüldüğü yönündeki varsayım, hatalı bir genellemeden kaynaklanmaktadır. Bu hata, Doğu Anadolu Bölgesi'nin temel kadın hakları ve toplumsal cinsiyet rollerinin, Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile bir tutulmasından kaynaklanmaktadır. Bazı film ve dizilerde, Güneydoğu Anadolu'daki kadınların toplumda geri planda kalmışlıklarının vurgulanmasındaki süreklilik, tüm Doğu Anadolu Bölgesi'ne yönelik olumsuz genellemeler yapılmasına zemin hazırlamıştır. Ancak bu yaklaşım, bölgelere özgü tarihsel ve coğrafi farklılıkları göz ardı etmektedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi, tarihsel olarak tarımın ve yerleşik yaşam biçiminin hâkim olduğu bir coğrafyadır. Düz araziler üzerine kurulu olan bu bölge, fiziki engellerin sınırlı olması nedeniyle güneyinde yer alan yerleşik Mezopotamya kültürünün etkisine daima açık olmuştur. Bu tarihsel ve coğrafi koşullar, bölgedeki toplumsal yapının oluşumunda, özellikle de kadının toplumsal konumunun şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Buna karşılık Doğu Anadolu Bölgesi, dağlık coğrafi yapısının şekillendirdiği yaşam ve geçim biçimi, Güneydoğu Anadolu'dan belirgin farklılıklar gösterir. Bu durum, Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile kıyaslandığında belirgin sosyokültürel farklılıklar yaratmakta; kadınların toplumsal yaşamdaki rolleri ve sahip oldukları özgürlükler açısından da ayrışmalara yol açmaktadır. Dolayısıyla her iki bölgenin tarihsel, coğrafi ve kültürel farklılıkların dikkate alınması konu ile ilgili yapılacak çalışmaların daha sağlıklı ve gerçeğe uygun sonuçlar vermesini sağlayacaktır.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the author).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Babiâli Evrak Odası (BEO) 2566/3, 28 S 1323, varak no 3 (4 Mayıs 1905).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Babiâli Evrak Odası (BEO) 3091/231789, 21 Ca 1325 (2 Temmuz 1907)
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR) 363/42, 17 Ni 1322 (30 Nisan 1906)
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı (A. MKT. MHM.) 537/18, 25 S 1314 (5 Ağustos 1896).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Post Telgraf Nezareti (Y. PRK. PT.) 15/4, 12 Ra 1315 (11 Ağustos 1897).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK.) 53/140, 07 R 1315 (6 Ağustos 1897).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Mütenevvi Marûzât Evrâkı (Y. MTV.) 164/147, 10 Ra 1315 (9 Ağustos 1897).

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Mütenevvi Marûzât Evrâkı (Y. MTV.) 164/202, 11 Ra 1315 (10 Ağustos 1897).

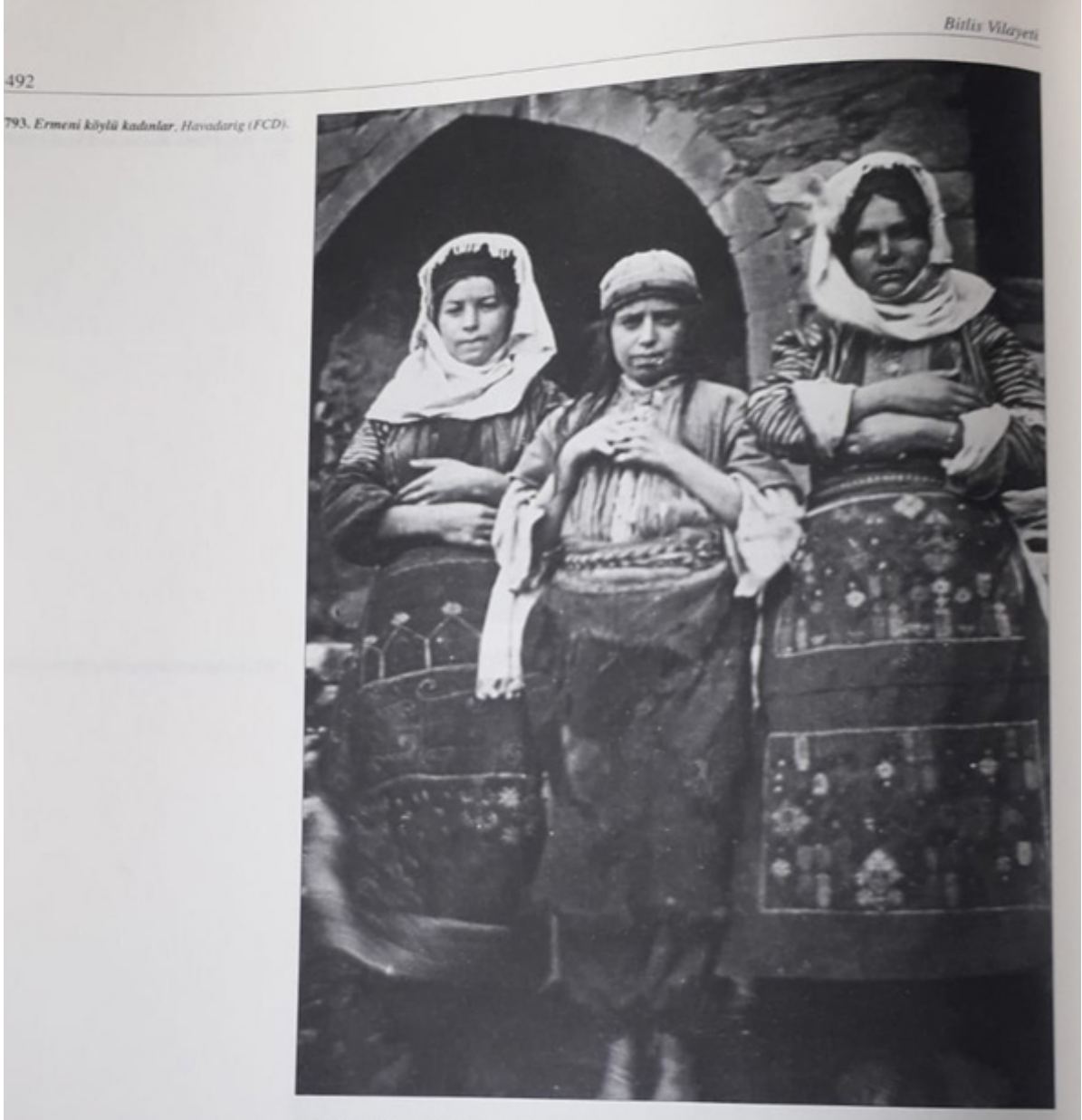
Kitap ve Makaleler

- Akçora, E. (1994). *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1886-1916)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- Aksoy, E. (2009) The Identity of Women in the Sub-Culture of Nomadic Yuruks, *Manas üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22, 23-28.
- Albayrak, K. (1997). *Keldaniler ve Nasturiler*, Vadi Yayınları, Ankara.
- Ali Bey. (2003). *Dicle'de Kelek ile Bir yolculuk*, Büke Yayınları, İstanbul.
- Arvas, T. Z. (2018). *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Van Vilayeti*, Van Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Van.
- Averyanov, P. I. (2010). *Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, (Çev: İ. Kale) Avesta Yayınları, İstanbul.
- Ay, T. (2015). *Tanzimatın Hakkâri'de Uygulanması*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Bitlis Eren Üniversitesi.
- Badger, G. P. (1852). *The Nestorians and Their Rituals*, Volume I&II, London
- Bahadır, İ. (2004). Alevi-Bektaşî İncancına Göre Kadın, *Hacı Bektaşî Veli*, 32, 13-28.
- Bayrakdar B. (2016). Tarih ve Propaganda: Morgenthau'nun Öyküsü ve Mavi Kitap Örneği, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 16/33/, 135-161
- Beyazîdî, M. M. (1998). *Kürtlerin Örf ve Adetleri*, Peri Yayınları, İstanbul.
- Biçer, B. (2014). *Kürtler*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- Bigham, C. (1897). *A Ride Through Western Asia*, Macmillan, London.
- Bird, İ. L. (1891). *Journeys in Persia and Kurdistan-Including a Summer in The Upper Karun Region and a Visit The Nestorian Rayahs*. Vol II, John Murray-Albemarle Street, London.
- Bozkurt, U. (2023). *Rus Dışişleri Bakanlığının Raporları Işığında Osmanlı Devleti'nin Nüfusu 1914*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Brant, J. (2014). *1838 Yazında Kürdistan*, (Çev: A. Celil Kaya), Rupel Yayınları, İstanbul.
- Brant, j.-Glascott, A.G. (1840). Notes of a Journey Through a Part of Kurdistán, in the Summer of 1838. *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 10, 341-434.
- Bruinessen, M. V. (2008) *Ağa Şeyh Devlet*, (Çev: S. B. Yalkut,,) İletişim Yayınları, İstanbul.
- Bulut, F. (2005). *Dar Üçgende Üç İsyan*, Belge Yayınları, İstanbul.
- Burnaby, F. (1877). *On Horseback Through Asia Minor*, Vol II, London.
- Campanile, R.P. G. (2013). *Kürdistan Tarihi*, (Çev: Heval Bucak), Avesta Yayınları, İstanbul.
- Creagh, J. (1880). *Armenians, Koords, And Turks*, Vol II, London.
- Cuinet, V. (1891). *La Turquie D'asie, Géographie, Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L'asie Mineure*. Tome 2, Paris.
- Cutts, E. L (1878). *Christians Under the Crescent in Asia*, London.
- Çabuk, F. (2017). *Osmanlı-Rus-İran Hudut Boylarında Yaşayan Kürt Aşiretlerinin Bölgesel İlişkilere Etkisi (1850-1900)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi.
- Çelik, G. (1991). Osmanlı Devleti'nin Nüfus ve İskân Politikası, *Divan*, 1, 49-110.
- Çiftçi, E. (2023). İngiliz Seyahatnameleri ve Osmanlı Arşiv Kaynakları Işığında Geç Dönem Osmanlı Anadolu'sunda Konar-Göçer Kadın. *Kadın/Woman 2000*, December 2023, 24/2, 23-42.
- Çiftçi, E. (2022). *19. yüzyıl Vanı'nda âyan bir aile: Timurpaşazâdeler*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 58, 68 – 85
- Dadrian, V. N. (1995). *The History of the Armanian Genocide: Ethnic Conflict From The Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Berghahn Books, Providence & Oxford
- Dalyan M. G. (2012). *XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkâri Günlüğü 1830-1870*, Öncü Kitap, Ankara.
- Dalyan, M. G. (2009). *19. Yüzyılda Nasturiler*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi.

- Dalyan, M. G. (2010). Nasturi Toplumunda Hayvan Yetiştiriciliği ve Ticareti (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında). *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29/2, 239-252.
- Darkot, B. (2024). Doğu Anadolu'nun Coğrafi Özellikleri. *Edebiyat ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 5, 109-116.
- Demir Görür, E. (2020). İngiliz Konsolos James Henry Monahan'ın Raporlarında Bitlis Vilayeti (1896-1898), *Gazi Akademik Bakış*, 13/26, 245-266.
- Deniz, A. (2007). *Şeyh Ubeydullah Nehri'nin Siyasi Faaliyetleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mardin Artuklu Üniversitesi.
- DİB (2024), *Fetvalar*, Yayın No: 243, Ankara.
- Dickson, B. (1910). Journeys in Kurdistan, *The Geographical Journal*, 35/4, 357-378.
- Dingeç, E. (2010). Osmanlı Toplumunda Kadınların Üretime Katkıları, *History Studies*, 2/1, 9-28.
- Ebiñç, S. (2008). *Doğu Anadolu Düzeninde Aşiret-Cemaat-Devlet (1839-1950)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi].
- Ekinci, E. B. (2017), *Seyyid Abdülhakim Arvasi*, Arı-Sanat Yayınları, İstanbul.
- Erdost, M. İ. (1993). Şemdinli Röportajı, Onur yayınları, Ankara.
- Eröz, M. (2011), Kürtlerin Menşei ve Türkmenlerin Kürtleşmesi, *İstanbul Journal of Sociological Studies*, 28, 105-120.
- Erzurum Vilayet Salnamesi 1294/1877.
- Gölbaşı. E. (2009). "Heretik" aşiretler ve II. Abdülhamid rejimi: Zorunlu askerlik meselesi ve ihtida siyaseti odağında Yezidiler ve Osmanlı idaresi, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 9, 87-156
- Grant, A. (2015). *Nasturiler ya da Kayıp Boylar*, (Çev: H. İlhan), Avesta Yayınları, İstanbul.
- Gürbüz, M. (2007). *Kürtleşen Türkler*, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Hepworth, G. H. (1898). *Through Armenian On Horseback*, London.
- <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/yezidiler-sir-dinleri-ve-gelenekleri/133294>
- <https://www.gazetevatan.com/gundem/kurt-yoktur-diyemem-133352>.
- Huntington, E. (1902). The Valley of the Upper Euphrates River and Its People. *Bulletin of the American Geographical Society*, 34/5, 384-393.
- Kavuncu, M. (1999). Osmanlılarda Aile ve Kadın, *Dini Araştırmalar*, 2/4, 143-168.
- Kevorkian, R. H.& Paboudjia, I. B. (2012). *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, (Çev: Mayda Saris) Aras Yayınları, İstanbul.
- Layard, A. H. (2000). *Ninova ve Kalıntıları*, (Çev: Z. Afşar), Avesta Yayınları, İstanbul
- Lynch, H. F. B. (1901). *Armenia Travels and Studies*. Vol II. Longmans, Green, and Co., London&Newyork.
- Mangaltepe, İ. (2009). *Seyyahların Gözüyle Van-19. Yüzyıl*, Kitapevi Yayınları, İstanbul.
- Matossian, M. K.-Villa, S. H. (2006). *1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı*, (Çev: A. Yılmaz), Aras yayıncılık, İstanbul.
- Mayewski. (1330/1914). *Van ve Bitlis Vilayetleri İstatistikî*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul.
- McCarthy, J. (1998). *Müslümanlar ve Azınlıklar*, (Çev: B. Umar), İnkılâp Yayınevi, İstanbul.
- Menteşavşili, A. M. (2004). *Dünden Bugüne Kürtler*, (Çev: A. Hacıhasanoğlu), Evrensel Basım Yayın, İstanbul.
- Millingen, F. (1998). Kürtler Arasında Doğal Yaşam, (Çev: N. Mestci), Doz Yayınları, İstanbul.
- Morier, J. (1816). *A journey through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople, in the years 1808 and 1809*, Philadelphia.
- Nikitin, B. (2010). *Kürtler*, (Çev: E. Karahan, H. Akkuş ve N. Uğurlu), Örgün Yayınevi, İstanbul.
- Noel, E. W. C. (2010). *Kürdistan 1919-Binbaşı Noel'in Günlüğü*, (Çev: B. Birer), Avesta Yayınları, İstanbul.
- Öğün, T. (2010). *Doğu'nun Mirlerine Son Veda: Cizreli İzzeddin Şîr Bey ve İsyanı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Öke, M.K. (Tarihsiz). *Musul Kürdistan Sorunu 1918-1926*, İrfan Yayınları, İstanbul.
- Özcan, H. (2007) Anadolu Alevî Kültüründe Kadına Bakışın Temelleri, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS), 2007, 1-10.

- Özdemir, A. R. (2024). *Etnik Coğrafya Bakımından Kürtleşen Türkmen Aşiretleri*, Kripto Basın Yayın, İstanbul.
- Özdemir, B. (2009). *Süryanilerin Dünü Bugünü-I. Dünya Savaşında Süryaniler*, TTK, Ankara.
- Percy, E. (1901). *Higlands of Asiatic Turkey*, London.
- Perkins, J. (1843). *A Residence Of Eight Years In Persia Among The Nestorian Christians*, Published By Allen, Morrill & Wardwell, New York.
- Pierce, J. W. (1896). *Story of Turkey and Armenia*, R. H. Woodward, Baltimore.
- Pollington, V. (1840). Notes on a Journey from Erz-Rúm, by Músh, Diyár-Bekr, and Bíreh-jik, to Aleppo, in June 1838. *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 10, 445-454.
- Ponting, C. (2022). *Dünya Tarihi*, Alfa yayınları, İstanbul.
- Prothero, G. W. (Ed.). (1920). *Armenia And Kurdistan*. Historical Section of the Foreign Office, H. M. Stationery Office, London.
- Quataert, D. (1999). *Osmanlı İmalat Sektörü*, (Çev: Tansel Güney), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Rassam, H. (1897). *Asshur And The Land Of Nimrod, Being an Account of the Discoveries Made in the Ancient Ruins of Nineveh, Asshur, Sepharvaim, Cauh, Babylon, Borsippa, Cuthah, and Van, Including a Narrative of Different Journeys in Mesopotamia, Assyria, Asia Minor, and Koordistan*, Eaton & Mains, New York.
- Sarıçioğlu, M. (2013). *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, TTK, Ankara.
- Sarıçioğlu, M. (2016). Şeyh Ubeydullah'ın Oğulları Seyyit Muhammed Sıddık (Sadık) ve Seyyit Abdülkadir. *Journal of History School*, XXVI, 223-247.
- Sezen, T. (2006). *Osmanlı Yer Adları*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- Shiel, J. (1838). Notes on a Journey from Tabríz, Through Kurdistán, via Vâñ, Bitlis, Se'ert and Erbíl, to Suleimániyeh, in July and August, 1836. *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 8: 54-101.
- Southgate, H. (1840). *Narrative Of A Tour Through Armenia Kurdistan Persia And Mesopotamia*. Vol I, Newyork.
- Surma H. (1996). *Ninova'nın Yakarışı*, (Çev: M. Barış), Avesta Yayınları, İstanbul.
- Süleyman Sabri Paşa. (2015). *Van Tarihi ve Kürtler*, (Çev: B. Büyükkarcı), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Sykes, M. (1908). The Kurdish Tribes of Ottoman Empire. *The Journal of the Rotal Anthropological İnstitute of Great Britain and İreland*, 38, 451-486.
- Şenel, A. (1999). *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Bilim ve Sanat Yayınevi, Ankara.
- Şimşir, B. N. (1986). İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880), (Çev: Ş. Orel), Bilgi Yayınevi, İstanbul.
- Taşgın, A. (2013). *Yezîdiyye*. TDV İA, İstanbul.
- Tourneforth Seyahatnamesi*, (2013) Cilt II, Stefanos Yerasimos (Ed.) (Çev: A. Bertay, T. Tunçdoğan), Kitapyayınevi, İstanbul.
- Tozer, H. F. (1881). *Türkish Armenia And Eastern Asia Minor*, Longmans&Green and Co., London.
- Ünal, F. (2012). Şikak Aşireti ve Reisi Simko Lakaplı İsmail Ağa'nın Faaliyetleri, *Tarih Dergisi*, 44, 169-198.
- Yılmaz Koca, K. (1998). *Osmanlıda Kadın ve İktisat, Beyan Yayınları*, Beyan Yayınları, İstanbul.
- Uluerler, S. (2018). Berlin Antlaşması'na Göre (1878) Osmanlı'nın İran'a Terk Ettiği Kotur'un Sınırları Meselesi. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/16, 145-171.
- Wigram, W. A. (2004). İnsanlığın Beşiği-Kürdistan'da Yaşam, (Çev: İ. Bingöl), Avesta Yayınları, İstanbul.
- Ximenez, S. (1895). *Kurds and Armenians*, The Dore Printing Company, London.

EKLER

Resim 1: Bitlis'te Ermeni Köy Kadınları

Kaynak: Kevorkian, R. H.& Paboudjia, I. B., 2012: 492